

תוכן הענינים

אקדמות מילין.....	ג
מאמר 'ממשה עד משה'.....	ז
פרק ראשון.....	יז
פרק שני.....	כא
פרק שלישי.....	כו
פרק רביעי.....	כח
פרק חמישי.....	לב
פרק ששי.....	לו
פרק שביעי.....	לט

אקדמות מילין

בשיר וקול תודה נברך לאלוקינו שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן ששון ושמחת כלולת בנינו החביבים, החתן היקר והמצויין **שמואל אהרן חיים** ני"ו, עב"ג הכלה הבתולה המהוללה **מיכל** שתחי', ענבי הגפן בענבי הגפן, בשעטו"מ יום כ' לחודש מר-חשון שנת תשע"ז. ואני תפילה שיחולו על ראשם שפע ברכת עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום ושלוה באהל משכנם החדש, ויהא ביתם מלא אושרה של תורה ומצוותיה, חסד והטבה וכל מדה נכונה, שמחה ונחת כל ימיהם, ויזכו לבנות בית נאמן בישראל לשם ולתפארת, בדורות ישרים ומבורכים, מהוללים ומשובחים.

דבר נאה ומתקבל להעלות לפני אורחינו בעת שמחתינו וחדוות לבינו, כמה מאמרים מספר 'מורה נבוכים' להנשר הגדול הרמב"ם זצ"ל, שבו מורה דרך לנבוכים ולתועים בארץ החיים. חיבה יתירה נודעת לנו בחיבור מיוחד זה, כי בו מצורפים הגהות נדירות ממאור עינינו רבינו משה איסרלש - הרמ"א זצ"ל, שמעולם לא נדפסו. ואומר, אלקטה נא באמרים מתוך פרקיו הראשונים, שבהם מדבר אודות מהות האדם אשר יצר הבורא בצלמו, בצלם דמות תבניתו, שדבריו קשורים במיוחד לענין נשואין בין איש וזוגתו שהתקין לו ממנו בנין עדי עד.

וכאן אספר סדר השתלשלות הדברים איך שהגיעו הגהות אלו לידי, ואיך הם שייכות במיוחד לשמחתינו הנוכחי. ובזה גם אעלה על ראש שמחתי, זכרו הטהור של ידיד נפשי ורב חביבי, הנודע בשערים לתהילה ברב פעליו והטבת לבו למען הכלל והפרט, איש המורם מעם, ה"ה הר"ר אהרן סטפנסקי ז"ל, אשר לדאבוננו נקטף מעמנו ביום א' דחג הפסח תשע"ו, ועדיין אנו עומדים שבורים ורצוצים על הצרה הגדולה שלקיניו בה, מי יתן לנו תמורתו. ועתה בעת שמחתי, לא אשכח מלשתפו עמי, בהוצאת חיבורי אשר ממנו רכשתי. והנה סיפור הדברים.

לפני כמה זמן בא לפני ידידי הר"ר אהרן ז"ל והציע לפני הזדמנות מיוחדת לרכוש הגהות יקרי ערך על ספר 'מורה נבוכים', מכתב יד קדשו של רבינו הרמ"א זצ"ל שכתב על גליון ספרו. אך בשעתו לא עלתה בידו לרכשם, ונקנו ע"י הר"ר נתן (אלברט) כהנא ני"ו.

שוב לאח"ז הציע לפני הר"ר אהרן ע"ה כתב יד נוסף של הגהות על גליון ספר המורה, אשר ניכרים דברי אמת שלא מכתב יד הרמ"א המה. אך להפתעתי נוכחתי לראות שבין הגהות אלו נמצאות הגהות שוות בדיוק להגהות הרמ"א, ולא עוד אלא שגם נסדרו בדקדוק בצביונם ובמקומם על הגליון כמו שכתובים בספרו של הרמ"א, אלא שבכת"י זה נמצאו עוד הגהות נוספות שלא נמצאו בכת"י הרמ"א. ואחר בירור וחקירה, הגענו למסקנא שכנראה הועתקו אותם הגהות של הרמ"א אות באות בגליון, וגם הוסיף המעתיק מדיליה על דברי הרמ"א. ולאח"ז שמעתי שכבר איזן וחקר הר"ר ישראל מרדכי פלס שליט"א [בני ברק] בקובץ 'ישורון' חלק ט' (עמ' תשנ"ו) וחלק י"ב (עמ' תרע"ז) אודות שני כתבי יד אלו, והרחיב שם כיד ה' הטובה עליו בבירור מקורם ושרשם, מוצאם ומובאם.

ומה מאד גדלה שמחתי בכת"י זה השני כמוצא שלל רב, כי כת"י זה הוא כתב ברור כשמלה, ואפשר לזהות בו כל תיבה ואות, לעומת האותיות בכת"י המקורי של הרמ"א שכבר נטשטשו בכמה מקומות עד שא"א לזהותם [כאשר יראה הקורא להלן העתקת תצלומים של שני כתבי היד], והרי זה מענין הצלה לדורות לתורתו של אחד ממאורי העולם שכמעט והלכו לאיבוד, וע"י העתקת המעתיק זכינו לאור נצחי זה.

שוב לאח"ז כאשר הושברנו בשמועת הסתלקותו של ידידי הר"ר אהרן ז"ל לגנזי מרומים, עלה ברעיוני לזכות את הרבים בהוצאת אוצר נחמד זה לאור עולם, לזכותו ולעילוי נשמתו הטהורה, ובעזה"י אנו נמצאים כעת באמצע שלבי העריכה. ועכשיו בעת שמחתי זו נתעוררתי להגיש לפני אורחינו היקרים, כמה קטעים מספר זה השייכים לענין נשואין כנזכר, ובזה הנני משתף את ידידי הר"ר אהרן ז"ל בשמחת לבי, דבר בעתו מה טוב, בפרט שהיה לו קשר של קיימא עם חתן דנן נ"ו, והיה לו גם יד ושם בהצעת השידוך.

החיבור הנוכחי הוא נוסח ההגהות שנמצאו בכת"י השני [מכונה בפנים בשם 'כתה"י'], והושוו [באדיבות הר"ר נתן נ"ו] לכת"י המקורי של הרמ"א [מכונה בפנים בשם 'מקור'], בתוספת מקורות וציורים, וליקוטים נוספים משאר ספרי הרמ"א 'תורת העולה' 'תורת חטאת' ו'מחיר יין' על מגילת אסתר, השייכים לדברי המורה נבוכים, וגם השייכים לדברי הרמ"א בהגהותיו, שמתוכם ניתן להבין גם כמה דברים סתומים שקיצר בהם בהגהותיו. כל זה אסף וקיבץ ידידי היקר הר"ר יוחנן מאיר בקהופר שליט"א, וערכם וסידרם בצורה ברורה ובהירה, למען ירוץ

מורה אקדמות מילין נבוכים ה

הקורא בהם. עוד נמצאו ביניהם כמה הגהות על פירוש ה'אפודי' ו'שם טוב', והעתקנום בפנים עם לשונות הפירושים במקומם.

תוארם וצורתם של הגהות אלו של הרמ"א זצ"ל שונה במהותם משאר הפירושים המרובים שנכתבו על ספר מורה נבוכים, כי רוב הגהותיו של הרמ"א זצ"ל באו כדירושים וביאורים בפסוקי תנ"ך ומאמרי חז"ל עפ"י מה שעולה מדברי הרמב"ם, ולא כפירוש וביאור בפשט דברי הרמב"ם, כאשר יראה הקורא בפנים. עוד נכללו בהגהות הרמ"א, הגהות בשם מפרשים אחרים כמו שמסיים בסופם בלשון 'ביאור' או 'נרבוני' [פירוש ר' משה ב"ר יהושע נרבוני על המו"נ] וכדו'.

ובזה הנני אסיר תודה לידידי היקר הר"ר יוחנן מאיר בקהופר שליט"א על כל עמלו ומלאכתו מלאכת מחשבת בכל חלקי בנין חיבור זה, מפיענוח הכת"י עד לבירור והבהרת הדברים, וליקוטיו הנפלאים משאר ספרי הרמ"א. וגם לרבות הודאה והוקרה מיוחדת לידידי הר"ר דוד קמנצקי שליט"א על הערותיו והגהותיו, ועל חלקו החשוב בהבאת חיבור זה לידי גמר. ותודה מיוחדת לידידי היקר הר"ר משה גרוען שליט"א על חלקו הרב בעריכת הספר, ועל עזרתו הגדולה ועצותיו הנפלאות בכל עניני סידור ומבנה הספר, שבלעדיו לא היינו יכולים לברך על המוגמר. יהא רעוא שיושפעו ממקור הברכות בכל מילי דמיטב, וימשיכו בעבודתם עבודת הקודש. ובעז"ה נזכה בקרוב לברך על המוגמר בהשלמת חיבור זה במילואו.

תהא זכות הוצאת חיבור זה עילוי לנשמתו הטהורה של ידידי הר"ר אהרן ז"ל, ומזכרת נצח לשמו ולזכרו הבלתי נשכח, וזכרון מעשיו הגדולים והדגולים, אשר הפליא להראות ולהיות דוגמה חיה לכל מכיריו במעשיו הכבירים למען ה' ותורתו, בהחזקת בני תורה ועמליה, מוסדות תורה וחינוך ילדי חמד ובנות ישראל, והספקת צרכי כל אומלל ונצרך, הכל באופן מהיר וזריז, אומר ועושה מדבר ומקיים, ובזה הראה והורה לפנינו צורתו של בעל חסד אמיתי, יהא זכרו ברוך.

נשא למרום כפינו לאבי יתומים ודיין אלמנות, שישלח נחמה למשפחתו הדגולה, אלמנתו החשובה שתחי', וילדיו הנחמדים מזהב נ"ו, לחזקם בעידוד ואימוץ לבם השבור בתקופה חמורה זו - ה' זכרנו יברך את בית ישראל יברך את בית אהרן'.

החותם מתוך געגועי נפש עזים
עקיבא אריה ברגמן

אחת ברכתינו להזוג הצעיר שיחיו, שישלח להם הקב"ה ברכה במשכנם להיות מקום מנוחת שכינתו יתברך, וישפיע להם תמיד מברכותיו וטובותיו להיות חסדו עמהם כל ימיהם, ויתקיים בהם מה שכתב הרמב"ם בסוף ספר המורה (ח"ג פנ"א) "מי שאלוקיו בקרבו לא יגע בו רע כל עיקר, אמר יתעלה (ישעיה מא, י) "אל תירא כי עמך אני אל תשתע כי אני אלוקיך"... כי כל מי שהכין עצמו עד ששפע עליו השכל ההוא, תדבק בו ההשגחה וימנעו ממנו הרעות כולם... פנה אליו ותשלם מכל רע", ע"כ. אמן ואמן.

החותמים בלב מלא שמחה וחדוה

חודש מר-חשון תשע"ז

עקיבא אריה ברגמן ומשפחתו

דוד הלמרייך ומשפחתו

מאמר 'ממשה עד משה'

היחס המיוחד בין הרמ"א והרמב"ם בהגות ובקבלה

התורה והחכמה בכפיפה אחת

כתב רבינו הרמ"א בהגותיו לשלחן ערוך (יו"ד סי' רמ"ו סעיף ד'):

וי"א שבתלמוד בבלי שהוא כלול במקרא במשנה וגמרא אדם יוצא ידי חובתו בשביל הכל, ואין לאדם ללמוד כי אם מקרא משנה וגמרא והפוסקים הנמשכים אחריהם, ובזה יקנה העוה"ז והעוה"ב, אבל לא בלימוד שאר החכמות, ומ"מ מותר ללמוד באקראי בשאר חכמות, ובלבד שלא יהיו ספרי מינים, וזהו נקרא בין החכמים טיול בפרדס, ואין לאדם לטייל בפרדס רק לאחר שמלא כריסו בשר ויין, והוא לידע איסור והיתר ודיני המצוות.

רבינו הרמ"א היה נאה דורש ונאה מקיים, ורכש ידיעות נרחבות בחכמת הטבע והפילוסופיה^א, אך ורק עפ"י דרך הרמב"ם, ובאקראי בעלמא, וכך כותב בתשובה^ב לשאר בשרו המהרש"ל:

אבל לא אסרו ללמוד דברי החכמים וחקירתם במהות המציאות וטבעיהן, כי אדרבה על ידי זה נודע גדלותו של יוצר בראשית יתברך, והוא פירוש שיעור קומה שאמרו^ג עליו כל היודע וכו', ואף כי למקובלים דעת אחרת בזו, אלו ואלו דברי אלקים חיים. ואף כי חכמי אומות העולם אמרו, כבר אמרו במגילה פ"ק (טז, א) כל מי שאומר דבר חכמה אף באומות, נקרא חכם. וכזה עשו כל החכמים שהביאו דברי החוקרים בספריהם, כאשר גלוי לכל מספר המורה ובעל העקידה ושאר מחברים גדולים וקטנים, כל שכן מי שאינו נכנס לעומקם

א. עיין לשון החיד"א בשם הגדולים (מערכת גדולים מ' אות צ"ח) על רבינו הרמ"א, וז"ל: והיה בקי בחכמות אחרות כנראה מתשובתו. ב. שו"ת הרמ"א (סי' ז). ג. שבת (עה, א) אמר רבי שמעון בן פזי אמר רבי יהושע בן לוי משום בר קפרא, כל היודע לחשב בתקופות ומזלות ואינו חושב, עליו הכתוב אומר "ואת פועל ה' לא יביטו ומעשה ידיו לא ראו" (ישעיהו ה:יב). אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יוחנן מניין שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות, שנאמר (דברים ד:ו) "ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים", איזו חכמה ובינה שהיא לעיני העמים, הוי אומר זה חישוב תקופות ומזלות.

לבניית המופתים להוציא דבר מתוך דבר, כמוני, רק מביא מה שכתבו שאין ראוי לחוש לזה כלל.

והשנית, אף כי אם נאמר שאסרו ללמוד בכל ספריהם גזרה משום דברים האסורים שבהם, **מ"מ בספרי חכמינו ז"ל אשר מימיהם אנו שותים, ופרט הרב הגדול הרמב"ם ז"ל, בזה לא עלה על שום דעת לאסור, כי בודאי אין לחוש בספריו לשום דעת בטלה**, כמו שהעיד עליו בעל בחינת עולם (פרק כ"א אות כ"ג)... ולכן גם אני אומר שמנוקה אני מעוון זה, כי אף שהבאתי מקצת דברי אריסטו, מעידני עלי שמים וארץ שכל ימי לא עסקתי בשום ספר מספריו, **רק מה שעסקתי בספר המורה שיגעתי בו ומצאתי ת"ל**, ושאר ספרי הטבע כשער השמים וכדומיהן שחיברו חז"ל, ומהם כתבתי מה שכתבתי מדברי אריסטו. ואיך לא, והנה הרב המורה כתב פרק כ"ב מחלק השני שכל מה שהשיג אריסטו על גלגל הירח הכל אמת כו'. וכתב עוד, שכל דבריו הם דעת חז"ל, מלבד במקצת אמונות התלויות באל יתברך ובמלאכיו ובגלגלי השמים, שבהם לבד נטה מדרך האמת... ומ"מ אומר שסהדי במרומים **שכל ימי לא עסקתי בזו רק בשבת ויו"ט וחזה"מ בשעה שבני אדם הולכים לטייל**, וכל ימות החול אני עוסק כפי מיעוט השגתי במשנה ובתלמוד והפוסקים ופירושיהם, ושרי לצורבא מרבנן לאודועי נפשיה כו'.

חיבה יתירה נודעת לספר 'מורה נבוכים'

הדבר פשוט וברור לכל המעיין בספריו של הרמ"א בפרשנות, דרוש והגות, שלא זזה ידו מיד המורה הגדול ה'מורה נבוכים' של הרמב"ם, ועל יסודותיו בנה את עולמו הפילוסופי, וגם משתמש ברעיונותיו כתשתית לפירושו ודרשותיו, כמו שכתב בתשובה הנ"ל:

כמו שהעיד עליו בעל בחינת עולם (פרק כ"א אות כ"ג) באמרו, סוף דבר לבי האמן מה שהאמין סוף הגאונים בזמן **וראשם במעלה הוא הרמב"ם כו'**, ואף כי מקצת חכמים חלקו עליו ושרפו ספריו, מ"מ כפר נתפשטו ספריו בכל חכמים האחרונים ז"ל, **וכולן עשו אותן לראשן עטרה להביא ראיה מתוך דבריו כהלכה למשה מסיני...** וגם העיד הרמ"א על עצמו: **שעסקתי בספר המורה שיגעתי בו ומצאתי ת"ל**.

הקדמת הפילוסופיה לקבלה

רבינו הרמ"א היה מקובל גדול, והוא נהירין ליה שבילי הזוהר והמקובלים הראשונים, אולם מחמת דקות הענינים שעולים למעלה לשמי

מרומים⁷, ומחמת קושי הלשונות שבזוהר ובספרי המקובלים, נרתע מאד מלטעות ולפגוע בעיקרי האמונה, ולכך סבר שמי שחשקה נפשו לעיין בעיקרי האמונה בענינים העומדים ברומו של עולם, כענין הכרח מציאותו יתברך, אחדותו והשגחתו, יעיין תחילה בפילוסופיה של גדולי עמנו ובראשם רבינו הרמב"ם, וירוה משם צמאוננו, כי אותם הדברים קרובים אליו יותר, הן מצד לשונם והן מצד השגתם לשכל האנושי, ובזה יש פחות מקום לטעות. וכך כותב רבינו הרמ"א בתשובה הנ"ל:

אך אומר, שאני אם אברח, אברח יותר מלעסוק בקבלה להבין מעצמי בדבריהם, ממה שאברח לעסוק בפילוסופיא, כי יותר יש לחוש שלא יטעה, כמבואר לאדוני ממה שכתב הרמב"ן בהקדמת פירושו לתורה,⁸ ואתמה שכ"ת השיב עלי מתשובת בר ששת¹ על מה שכתב על העוסקים בפילוסופיא, והנה תשובתו בצידו על המקובלים כאשר מובן למעלתו, ולא אפרש כי ידעתי שהכל גלוי למעלת אדוני. אני אומר על שתיהן כי שניהם כאחד טובים, וצדיקים ילכו בהם וגו'...

ועוד כתב רבינו הרמ"א בספרו תורת העולה:²

אך אמרתי 'עת לעשות לה' הפרו תורתך', כי בעוונות הדור נתמעט כל כך שלא ראיתי מימי איש מקובל, יודע דבר על בוריו מצד הקבלה האמיתית, ורבים מהמון עם כל אחד קופץ ללמוד ענין הקבלה כי היא תאוה לעינים, ובפרט בדברי האחרונים אשר גילו דבריהם בספריהם בביאור, וכל שכן בזמן הזה שנדפסו ספרי הקבלה כגון הזוהר והרקנ"ט ושערי אורה, אשר כל מעיין

ד. עיין בסמוך בהערה 9 איך שהרמ"א האמין שהקבלה גדולה מהפילוסופיה. ה. ז"ל הרמב"ן: ואני הנני מביא בברית נאמנה והיא הנותנת עצה הוגנת לכל מסתכל בספר הזה, לבל יסבור סברה ואל יחשוב מחשבות בדבר מכל הרמזים אשר אני כותב בסתרי התורה, כי אני מודיענו נאמנה שלא יושגו דבר ולא יודעו כלל בשום שכל ובינה, זולתי מפי מקובל חכם לאוזן מקובל מבין, והסברא בהן אולת, מחשבתו מועלת, רבת הנזקין, מונעת התועלת, אל יאמר בשוא נתעה, כי לא תבואהו בסברותיו רק רעה. ו. שו"ת הריב"ש (סי' קנ"ז) שמדבר שם בענין הקבלה וז"ל: וגם הודעתיו כי מורי הרב רבי פרץ הכהן ז"ל לא היה כלל מדבר ולא מחשיב באותן הספירות, גם שמעתי מפיו שהרב רבי שמשון מקיננו ז"ל שהיה רב גדול מכל בני דורו, וגם אני זכור ממנו ואם לא ראיתי בעיני, והוא היה אומר אני מתפלל לדעת זה התינוק, כלומר להוציא מלב המקובלים, וכן הודעתיו מה שאמר אלי ביחוד מורי הרב רבנו נסים ז"ל, כי הרבה יותר מדאי תקע עצמו הרמב"ן ז"ל להאמין בענין הקבלה ההיא, ולזה איני תוקע עצמי באותה חכמה אחר שלא קבלתי מפי מקובל חכם, ואם ראיתי באורים על סודות הרמב"ן ז"ל, וגם הם אינם מגלים שרשי החכמה ההיא ומגלים טפח ומכסים כמה טפחים, וקרוב לטעות בדבר מהם, ולכן בחרתי לבל יהיה לי עסק בנסתרות, ולזה אני אומר שאין לסמוך בדברים כאלו אלא מפי חכם מקובל ועדיין אולי. ז. חלק ג' פרק ד'.

מתבונן בהם, והכל הוא מבואר לדעת המעיין בהם, ואף על פי שדבריהם אינן מובנים על פי האמת מאחר שאין מקובל מפי מקובל, ולא זה בלבד שהמשכילים בינו בה, **אלא אפילו בעלי בתים שאינם יודעים בין ימינם לשמאלם ובחשכה יתהלכו, אינן יודעין לפרש סדרה או פרשה בפירוש רש"י, קופצין ללמוד קבלה,** וכל זה גורם להם שהדור יתום בעוונות מתמעט כל כך, שאסתר בלגינא קיש קיש קריא,^ח וכל אחד שראה בה מעט מתפאר בה ודורש ברכים, ועתיד ליתן את הדין.

הקבלה והפילוסופיה אחד הם אלא שבשתי לשונות ידברו

שוב בריר רבינו הרמ"א דעתו הרמה, שאם אכן רוצה אדם ליכנס לשערי חכמת הקבלה, זה יהיה רק לאחר שהקיף את חכמת הפילוסופיה, ואז כולי האי ואולי יהיה מוכשר להכנס לפרד"ס הקבלה,^ט משום שסולת הנקיה של הפילוסופיה של רבינו הרמב"ם ואחרים מגדולי עמנו, היא היא מה שקבלו בעל הזוהר והמקובלים, ואין ביניהם אלא שינוי לשון. וזה מה שכותב בספרו תורת העולה שם:

ואומר, כי לפי מה שנתבאר ידוע, **כי דרכי הקבלה הן בעצמן דרכי הפילוסופים האמתיים המאמינים**, וכמו שכל מה שחקרו והוציאו הפילוסופים מעיוניהם המופתיים שה' יתעלה נמצא, ושהוא אחד, ושאינו גוף ולא כח בגוף, שהוא תכלית פילוסופיא אלהית, קיבלו ישראל במתן תורה מפי הגבורה. וכן כל מה שדקדקו בהרחקת התארים ושאר דברים הנתלים בזה, עד שמקצתן עמדו על האמת לתארו בפעולות או בדרך שלילי, כמו שמבואר בדבריהם, **כן קבלו חכמי ישראל ענינים האלו בקבלה בענין הספירות...**

ובהיות כי כבר האריכו המקובלים לא כתבתי רק הכלל, כאשר נתבאר כי הספירות הם תוארי הפעולות, **ואין מחלקת בזה בין חכמי הקבלה ובין חכמי הפילוסופים רק בקריאת השמות בלבד**, כי אלו קראום ספירות ושמות ואלו

ח. בבא מציעא (פה, ב) ופירשו רש"י שם: סלע אחד בלגינא מתקשקש ומשמיע קול.
ט. וממשיך שם הרמ"א: ונתוספו בעלי הקבלה מבעלי החקירה בזה. שהם קבלו האמת כאשר הוא, ויודעים דברים שלא עמדו עליו הפילוסופים בחקירתם. ויודעים דרכי הכחות והתפשטותן בעולם, ואיך נקשרו בשמות, ובמילים, ובאותיות, עד שידעו על ידי זה לפעול בהן ברצונן. והן דרכי השמות ופעולתם שהם ביד ישראל מקובלים ממשה רבינו ע"ה. וכן קבלו ענין המרכבות והיכלות העליונים ושמות המשרתים לעבוד את קונם, אשר ממנו נאצל הכל טוב ורע. וקבלו שמות המשרתים אשר הם מורים על כחן ופעולתם, ועל ידי זה היה כח בידן להשתמש בשמות ובכתרים ההם, כפי אשר קבלו מן הנבואה אשר היא למעלה מן החקירה האנושית, וכל זה מבואר למודה על האמת.

מורה מאמר 'ממשה עד משה' נבוכים יא

קראום תוארים ופעולות. וכן כתב הרב רבי משה בוטריל בפירוש ספר יצירה
כי חכמת הקבלה היא חכמת הפילוסופיה, רק שבשני לשונות ידברו...

הרמ"א מליץ על הרמב"ם והחוקרים כנגד כמה מהמקובלים

כל כך האמין הרמ"א בדרכו לעשות את ה'מורה נבוכים' וחכמת הקבלה
לדברים אחדים, עד שיצא להגן על מורה דרכו הגדול נגד כמה מגדולי
העולם שראו את עצמם כהולכים בנתיבות הקבלה בטהרה, ולכן התנגדו
לדרכו של הרמב"ם. וכך כותב רבינו הרמ"א בספרו תורת העולה שם:

ומעתה יסתלק מעליך כל מבוכה, לא יקשה עליך דברים הגשמיים שקראו
המקובלים לספירות בענין שמוותיהן, כמו יד ורגל ועין וראש ודומיהן, כי כבר
נתבאר כל זה בספר המורה חלק ראשון, שכל זה אינו מורה גשמות כלל, ושיש
לכל זה פירושים, ושהוא מורה הכל על כוחות ופעולות השם יתעלה וכמו
שהאריך הרב שם, וכן כתב רקנ"ט סוף ויחי, והוא כוונת כל חכמי הקבלה...

הנה שנאתן קצת מקובלים לבעלי החקירה קלקלה השורה, עד שזה הביא
אותם לידי טעות בדעת חכמי החקירה אשר הלכו אחר הפילוסופיה כספר
המורה והנמשכין אחריו, ולכן כתבו מה שכתבו, והאריכו בדבריהם על זה
בטענות ותשובות כאשר ידוע, ואין מדרך חיבור זה להזכיר, ולכן כתב גם כן
זה החכם מה שכתב ולא ידע כי בנפשו דבר, כי באמת ובודאי דעת המקובלים
האמתיים שכתבו שהספירות הם עצמם האלהות, אי אפשר לפרש עניניהם
אלא בדרך התוארים כאשר נתבאר, ובזה הדרך אפשר לציירו אצל השכל
להעמיד האחדות על אמיתתו עם אמונת עשר ספירות...

יוצא איפוא מהאמור, שה'מורה נבוכים' היה נר לרגלו של הרמ"א בהגותו,
ואור לנתיבתו בנסתרות.

האסכולות השונות

אמנם גישתו המיוחדת של רבינו הרמ"א לחכמת הפילוסופיה וחכמת הקבלה
לא היתה מקובלת על כולם. וכך כתב המהר"ל:

והלשון הוא שעושה הבדל ביניהם בלבד, כי זה נאמר בלשון חכמי הקבלה
וזה נאמר בלשון הפילוסופים, כאילו היה זה מתיר הסתירות שהם זה נגד זה.

י. בספר דרך חיים על מס' אבות (פרק ה' משנה ו').

יב מורה מאמר 'ממשה עד משה' נבוכים

וכל זה מסכלות דעת האנשים אשר לא יבינו, כי כאשר ידע ויבין הדברים אז ידע שהם רחוקים זה מזה בתכלית הריחוק.^{יא}

ובאמת המחלוקת בענין הגישה הנכונה לחכמת הקבלה נמשכת והולכת עד ימינו, אלא כפי שנראה בכמה מילים קצרות, האסכולות השונות התאחדו והתפרדו בצירופים שונים ומגוונים.

כשהופיע אור תורתו של האר"י החי רבי יצחק לוריא אשכנזי זצלה"ה, ראשית התפשטות אור תורתו למזרח אירופה ובמיוחד לארץ פולין, היתה על ידי מורינו הרב ישראל סרוג זצ"ל. מגדולי תלמידיו היה הרב אברהם איריה שכתב שני ספרים גדולים בכמות ובאיכות [בית אלקים ושער השמים] מתורתו של האר"י כפי שקבל ממנהר"י סרוג, והם כולם עם הסברים פילוסופיים, ומתוך הכרח ליישבם עם יסודות ההגיון והפילוסופיה.

אחרים שקבלו את תורת אר"י לקחו אותה לקצה השני ללא שום שילוב עם הפילוסופיה, ואפילו לא לתת שום ביאורים והסברים הגיוניים.

ועוד היתה בזה דרך שלישית,^{יב} אלה שבחרו אכן לתת הסברים וביאורים לתורת האר"י, אך ללא שום זיקה לחכמת הפילוסופיה, אמנם, בלי להסיח דעת מיסודות האמונה שקבע לנו רבינו הרמב"ם.

וכך כותב הגאון הקדוש רבי גרשון העניך ליינר מרדז'ין:^{יג}

והנה החלו לפרש דבריו הקדושים [של האריז"ל] בהרבה מדינות, כל מדינה ומדינה ככתבה וכהגיונה. במדינת איטליה החלו להעתיק דבריו ללשון המחקר, כמו שביאר הרב החכם רבי אברהם איריה בספר בית אלקים ושער השמים, שנתחבר ונדפס תחילה בלשון איטלקית והעתיקם הרב הר"י אבוהב זלה"ה ללשון הקודש. ובמדינת אשכנז לקחו להם דרך אחרת בביאור דבריו כמו שנראה מהספרים שנתחברו במדינת אשכנז, שהוסיפו בכינויים והשערות

יא. למרבה האירוניה, עצם הגישה המיוחדת של המנהר"ל שהיא להעביר רעיונות מהקבלה ללשון מחקר, נחשבה בעיני כמה אסכולות כלפגום בקבלה ולעשותה פילוסופיה - עיין לקמן מה שהבאנו מדברי בעל הלשם. זאת ועוד, שכל השפה העשירה של המנהר"ל והמונחים המיוחדים שידועים לו, אימצם מהמורה נבוכים. יב. המתפצלת לשתי אסכולות כפי שנראה. יג. בהקדמתו הנפלאה לספרו של אביו 'בית יעקב' על ספר בראשית.

מורה מאמר 'ממשה עד משה' נבוכים יג

ודרושים בנויים על השערותיהם. ובמדינת תימן וארץ ישראל בחרו להם לשון קבלת האריז"ל.

המחנות השונות

מדברי הגה"ק מרדז'ין נוצר הרושם, שהוא הסטרייטיפי עד ימינו, כאילו המחלוקת הינה בין הגישה האשכנזית לחכמת הקבלה, שהיא לספק ביאורים והסברים בלשונות הגיוניות למונחים הקבליים, לעומת הגישה הספרדית שלא לנטות מלשונות המקובלים כלל וכלל, ורק 'באבנתא דליבא' להאמין ולדעת שאין שום גשמיות למעלה, וכ"ש שום תואר בבורא יתברך כלל וכלל.

בעולם החסידות

אכן הדברים רחוקים מלהיות כה פשוטים, כי יש גם בין האשכנזים שמיאנו באופן גורף בהסברים הגיוניים ביסודי הקבלה, וכך היא הגישה של בית זידיצ'וב-קומרנא, לעומת הדרך של בית חב"ד שהפליגו מאד בהסברים וביאורים.

גם בין האסכולות בעולם החסידות שנטו אכן לביאורים בחכמת הקבלה כמו בית איז'ביצה-רדז'ין, עם כל זה הם סברו שהמונחים היותר עמוקים וטהורים הם מונחי הקבלה, וההסברים הם רק איזה שהוא דרך לקרב את אותם מונחים לשכל האנושי, וכך כותב הגה"ק מרדז'ין שם:

אכן גם הקבלה השלימה, אם נכתבה בלשון המחקר לא יספיק לשון המחקר לבאר די ביאור והרוב יחסר שורש הכוונה באפס לשון לימודים להעטיף בו תוכן הכוונה, ויבא בארוכה לבאר כל פרט ופרט, **אשר בלשון הקבלה די לזה מלה אחת או שתיים, שהוא כולל כמה וכמה גליונות ומאמרים בלשון המחקר,** וכגון כמה פרקים במורה נבוכים בהרחקת הגשמיות, וביאור שיתופי שמות שבמלה אחת או שתיים שנזכר בזהר הקדוש לשון 'ההוא בזעיר אנפין אתמר', כולל כל המאמרים ההם.

אולם על אף חיסרון היעילות של לשון המחקר להקיף בשלימות את מושגי הקבלה לכל רחבם ועומקם, מ"מ לדעתנו של הגאון הקדוש הנ"ל היה ברור, שמה שהרמב"ם במורה נבוכים הליבש דבריו בלשון מחקר, כולם הם רעיונות מחכמת הקבלה ולא זולת! וכפי שממשיך שם:

וכן מוכח מהספר מורה נבוכים שהיה לו קבלה, לא אבוא כאן לבאר עם היה

יד מורה מאמר 'ממשה עד משה' נבוכים

קבלה שלימה בכל פרטיה, אכן זה ברור שרמז בכמה ענינים שהיה לו קבלה אמיתית.

ובהמשך דבריו האריך הגה"ק מרדכי'ן להביא עשרות ראיות מה'מורה נבוכים' המוכיחות שהיתה לו קבלה אמיתית!

הרמח"ל ותלמידי הגר"א

וכל זה לעומת האסכולה של הרמח"ל [שראו את עצמם בעיקר עדה איטלקית, לא אשכנזית ולא ספרדית, וכמה מרבתי ובני היכלו היו ספרדים] ותלמידי הגר"א ותלמידי תלמידיו, שהסברים והביאורים אינם לקוחים מהפילוסופיה, אלא מיגיעת התורה וגילויים שמימיים ניתנים לבטאות במונחים פילוסופיים, והם הדרגה היותר עמוקה. לפי דעתם, כל מונחי הזוהר והאר"י הם משלים בבחינת מראות הנבואה, וההסברים הם הנמשל ובחינת פתרון המראה.^י

וכך כותב הרמח"ל באגרתו לרבו מהר"י באסאן:^{טו}

כי עתה הרשות נתונה לי, תודה לאל, לבאר כל סתום בדברי תורתנו הקדושה איש לא נעדר, ומסתורין של הקב"ה אשר לא נגלו כי אם כסתומים ועומדים בדברי האר"י זלה"ה, תודה לאל נגלו עתה על ידי...

ובאגרת אחרת כותב:^{טז}

ידע כי באמת עדיין לא הגעתי להשגת האר"י זלה"ה, כי כל הדברים האלה מורגלים היו אליו, שלא ניתן לו הרשות לכתוב...

וממשיך וכותב באגרת אחרת:^{יז}

ובאמת ובאמונה אני אומר שעדיין לא הגעתי עד מחצית השגת האר"י זלה"ה, רק שהוא לא הורשה לכתוב ואני צויתי לכתוב, ואני גילה לי, ת"ל, המגיד בפנימיות החכמה, דברים נפלאים אשר לא נודעו מהרבה, כי דברי האר"י סתומים מאד.

וכן כתב הגר"ח מוואלאזין בנפש החיים:^{יח}

ומודעת שכל דברי האריז"ל בנסתרות משל הם.

יד. עיין בדברי הרמח"ל בספר קל"ח פתחי חכמה פתחים ז'-י"ג טו. אגרות רמח"ל ובני דורו, ת"א תרצ"ז, (אגרת מ"ג). טז. שם (אגרת י"ד). יז. שם (אגרת ט"ו). יח. שער ג' פרק ז'.

ובמכתב מאחינו הגאון רב אברהם שמחה מאמציסלאוו כותב: יט

ורבינו הגדול הגאון הנורא רבינו אליהו ז"ל אמר עליו^כ **שהוא יודע הנמשל של כתבי האריז"ל** [כי הגר"א ז"ל אמר שכתבי האר"י ז"ל הוא כולו רק משל]... ורבינו הגר"א ז"ל אמר על עצמו, ברוך ה' גם **אנכי יודע את הנמשל**...

בעל הלשם

מי ששבר את כל הכללים מבחינת עדה ומגזר היה רבינו הגאון רבי שלמה עליאשאו בעל ה'לשם שבו ואחלמה', שהיה גם אשכנזי וגם ליטאי, ובנה את יסודות קבלתו על פי דרכו של הגר"א, ובכל זאת הסתייג מדרכם של הרמח"ל וגם תלמידי הגר"א שהכירו את הגר"א אישית, ומיאן בכל גישת ההסברים, באומרו שתירגום מונחי הקבלה למונחי הגיון אין זה קבלה אלא פילוסופיה. וכך הוא כותב: כא

וביותר בחלה נפשי מדברי איזה מקובלים שבדורינו שהעמיקו בדבריו ז"ל יותר מדי, וכל חפצם ותשוקתם לסבב את כל הלימוד ותורת קודש הקדשים זה, הכל רק על פי דרכי הרמח"ל ז"ל, והעמיקו בזה הרבה יותר ממה שכיוון הוא, עד שלקחו סתרי עליונים קודש קדשים שברום גבוהים, ומכנים אותם בסבובי תהלוכות ההנהגה שבהעולם הזה, וכאילו שאין למעלה ח"ו שום דבר אלא רק מה שהשיגו הם בתהלוכות הנהגה שלפי דעתם, וחלילה חלילה להעלות זאת על הדעת לכל מי אשר בשם ישראל יכונה, **והוא רק מדריך החוקרים המתפלספים אשר לא נגה עליהם אור הקבלה כלל, ולא ידעו מגילוייו יתברך שמו אלא רק מבחינת אין סוף שבו לבד, ומעולם העשיה לבד**...

אך מכל זה תראה עד כמה שהביא לאותן המעמיקים בהסברים להעלות על דעתם דברים זרים שהם נגד התורה לגמרי רח"ל, **וכל זה הביאם מה שתקעו עצמם יותר מדי לסבב את כל לימוד הקבלה, הכל רק על פי דרך הרמח"ל ז"ל בענין המראה ודמיון, והוסיפו עוד על דבריו הרבה יותר ממה שכוון הוא ז"ל...** ומה טוב לאדם לילך בדרכי הראשונים ובפרט בחכמת האמת, ואין לנו אלא **להשתמש בהמלות והלשון שמדבר בו הזוהר הקדוש והאריז"ל**...

ואם כן הרי בחנם הוא לטרוח וליתן הסברים במהות הספירות ופרצופי האצילות

יט. נדפס בסוף ספר דרך תבונות, ירושלים תר"מ, בשם 'משה עלה' (דף ל"ח), ובספר דעת תבונות [הוצאת ר"ח פרידלנדר] (עמ' רל"ו). כ. על הרמח"ל. כא. ספר הדעה חלק א' דרוש ה' סי' ז'.

מה שהם, וכל ההסבירים בזה הנה כולם אינם, ואין לנו בכל עסק חכמת האמת
אלא לדבר באותן המלות והלשון שהשתמש בהם האריז"ל...

המעניין הוא שעל אף הסתייגותו של בעל הלשם מלתת הסברים בחכמת
האמת כל שהן, וקל וחומר להתרחק מן הפילוסופיה, הרגיל בכתביו
יראה שהוא היה מעריץ גדול של הרמב"ם והמורה נבוכים, כי הרמב"ם
בגדלותו התורנית ושכלו הישר, קבע לנו אמונות יסודיות שאסור לזוז מהן,
והם יסודי היסודות ועמודי החכמה לכל פרד"ס התורה, ובכמה ענינים הראה
שהרמב"ם כיוון לעומק הסוד על פי האריז"ל יותר מכמה מתנגדיו שחלקו
עליו, כי לפי דעתם דבריו לא היו נכונים על פי הקבלה.

תרי ריעין דלא מתפרשין

היחס המיוחד בין הרמ"א להרמב"ם בכלל ולמורה הנבוכים בפרט, הוא
מבחינת תרי ריעין דלא מתפרשין. שבהגות דרוש וקבלה לא משה
ידו של הרמ"א מידו של המורה הגדול הרמב"ם, שהוא דבר נפלא כשלעצמו,
אבל הוא גם מהווה אסכולה שלימה במחשבת ישראל וגישה מיוחדת
לקבלה האמיתית. וזה החשיבות העליונה למפעל זה שידיד נפשי, איש חי
ורב פעלים, הרה"ג ר' עקיבא אריה ברגמן שליט"א לקח על עצמו להוציא
לאור שיחזור של המורה נבוכים שלמד בו רבינו הרמ"א, והתייגע בו ומצא
בו טעמי תורה בתוספת ליקוטים יקרים של הערותיו ובני דורו, ותודתי אליו
על שזיכני להשתתף עמו במפעל קדוש זה, להרחיב ולהגדיל תורה ולהאדירה,
ושלא תשכח מרגניתא טבא זו מישראל.

הכו"ח ב' מר-חשון תשע"ז

יוחנן מאיר בקהופר

פרק ראשון

יבאר בו ענין צלם ודמות כדי להסיר ספקת "בצלם אלהים ברא אותו"

כבר חשבו בני אדם, כי צלם בלשון העברי יורה על תמונת הדבר ותוארו, והביא זה אל הגשמה גמורה לאמרו "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו"^א, וחשבו שהשם על צורת אדם, ר"ל תמונתו ותארו, והתחייבה להם ההגשמה הגמורה והאמינו בה, ודמו שהם אם יפרדו מזאת האמונה יזיכו הכתוב, וגם ישימו השם נעדר אם לא יהיה גוף בעל פנים ויד כמותם בתמונה ובתאר, אלא שהוא יותר גדול ויותר בהיר, לפי סברתם, והחמור שלו גם כן אינו דם ובשר, זה תכלית מה שחשבוהו רוממות בחק השם. אמנם מה שצריך שיאמר בהרחקת הגשמות, והעמיד האחדות האמיתית אשר אין אמת לה אלא בהסרת הגשמות, הנה תדע המופתים על כל זה מזה המאמר (פרק מ"ו חלק א'), אבל הערתנו הנה בזה הפרק היא לבאר ענין צלם ודמות.

ליקוטי דמ"א

פרק ראשון

ואחר כך מי מדען מוצא הפנימי, וכבר ידוע ענין דשון מוצא הפנימי שהוא מורה על הסרת מדות המגנות והנפסדות מלצו של אדם הנקרא מוצא הפנימי, וידוע שדשן זו נתלה נפש הבהמות, שהוא חמרו של אדם במדרגת צעלי חיים שנצטאו ציוס ששי, כי נפש הבהמות שהוא כח החיוני, הוא נושא לחלק השכלי, הוא כחמור אליו,^ד והאדם האמתי הוא הנברא בצלם אלהים, הוא שכל האדם, כמו שכתב הרב המורה ריש ספר המורה, והס ציחל מהות האדם, ולכן נצטאו שתייהן ציוס אחד, ולכן כשמסירין דשן זו, אנוחנו מורים על הפסד הבהמות וצעלי חיים שנצטאו עס האדם ציוס ששי. [מורה העולה חלק ג' פרק כ"א]

כתב היד

פרק ראשון

ודמו שהם אם יפרדו מזאת האמונה יזיכו הכתוב - זהו מה שאמר בהקדמה^ב ויחשוב שהוא השליך פנות התורה - י' כספי.^ג גוף בעל פנים ויד - גוף - חומר, פנים - צורה, ויד - פועל. בתמונה ובתאר - יש מפרשים 'תמונה' מצב כלל האדם, ר"ל תכונת האיברים, וה'תואר' הוא הכרת הפנים והאיברים כפי מה שהוא. אמנם נ"ל שהם שמות נרדפים ר"ל כולו אחד - ביאור.

א. בראשית א:כו. ב. בפתיחה, בתיאור מבוכת הנבוכ. ג. הגהה זו נמצאת רק ב'מקור' ולא בכתה"י. ד. עיין הקדמת הרמב"ם למסכת אבות סוף פרק א'.

ואומר כי הצורה המפורסמת אצל ההמון אשר היא תמונת הדבר ותארו, שמה המיוחד בה בלשון עברי תאר. אמר "יפה תאר ויפה מראה" ה, "מה תארו" ו, "כתאר בני המלך" ז, ונאמר בצורה המלאכית "יתארהו בשרד... ובמחוגה יתארהו" ח, וזהו שם שלא יפול על הש"י יתברך כלל חלילה וחס. אמנם צלם הוא נופל על הצורה הטבעית, ר"ל על העניין אשר בו נתעצם הדבר והיה מה שהוא, והוא אמתתו מאשר הוא הנמצא שהוא אשר העניין שהוא באדם, הוא אשר בעבורו תהיה ההשגה האנושית. ומפני ההשגה הזאת השכלית, נאמר בו "בצלם אלהים ברא אותו" ט, ולכן נאמר "צלם תבזה" י, כי הבזיון דבק בנפש אשר היא הצורה המינית, לא לתכונת האיברים ותארם. וכן אומר כי הסיבה בקריאת צלמים צלמים, היות המבוקש מהם עניינם הנחשב לא תמונתם ותארם. וכן אומרו "צלמי טחורכם" יא, כי היה הנרצה מהם עניין דחות הזק הטחורים לא תאר הטחורים. ואם אי אפשר מבלתי היות צלמי טחורכם וצלמים נקראים כן מפני התמונה והתאר, יהיה אם כן

כתב היד

הצורה הטבעית - רוצה לומר צורה המשכלת. וקראה 'טבעית' להיות לאדם בטבע הכנה שכלית ככח.^{יב} כי הבזיון דבק בנפש אשר היא הצורה המינית - רוצה לומר להיותה באדם לבדו.^{יג} [הוספה על הגליון בראש העמוד] - וזה י' כוונת רבותינו ז"ל שאמרו טו 'בדפוס העשוי לו', כי דיוקן המלאכים ודיוקן האדם שוה בה, ר"ל צורה השכלית אשר

בה ברא המלאכים וברא האדם, וזהו פי' "בצלם אלוקים ברא אותו" טז כי צלם אינו שב רק למלאך, יז כי בדמיון המלאך נברא האדם, כי ידוע שמלאך יש בו צורה וחומר יח, והחומר שלו הוא יט מצד שהוא מסובב, ואין לו מציאות בעצמו יכ מבלעדי כא הצורה הגומרת אמתתו, וצורת המלאך הוא מצד מה שמשכיל מה שלמעלה ממנו, והם זכר ונקבה כב - ביאורים מלוקטים.

ה. בראשית לט:ו. ו. שמואל א' כח:יד. ז. שופטים ח:יח. ח. ישעיהו מד:יג. ט. בראשית א:כז. י. תהלים עג:כ. יא. שמואל א' ו:ה. יב. הגדה זו נמחקה ב'מקור' ונשתמרה ע"י כתה"י, ברוך שמסר עולמו לשומרים. יג. הגדה זו נמחקה ב'מקור' ונשתמרה ע"י כתה"י, ברוך שמסר עולמו לשומרים. יד. ב'מקור' גרס 'זה'. טו. עיין רש"י בראשית א:כז. טז. בראשית א:כז. יז. עיין בדברי הרמב"ם לקמן ריש פרק ב'. יח. אין לתפוס דברי המגיה כפשוטם, כי זה יסתור את דברי הרמב"ם לקמן פרק מ"ט, ובהל' יסודי התורה פ"ב ה"ג, שהמלאכים הם צורות בלבד ללא שום חומר כלל, וכוונת המגיה תחבאר בהמשך. יט. תיבה זו ליתא בכתה"י והוספנוה ע"פ ה'מקור'. כ. כוונתו שאע"פ שאין למלאך חומר כמשמעו הפשוט דהיינו 'מסה' שתופס מקום ובעל משקל, מ"מ הוא ישות נפרדת העלולה מאת הבורא ית', ועצם הישות של המלאך שהיא רוחנית ולא גשמית מכונה 'חומר', לעומת תכונותיו וסגולותיו שכולל השכלת מה שלמעלה ממנו שזה מכונה 'צורה'. לאדם יש אותה 'צורה' כמו מלאך, שגם האדם משכיל מה שלמעלה ממנו, אך 'חומר' שונה בזה שיש לו חומר כמשמעו הפשוט, לעומת 'חומר' המלאך קרי עצם ישותו, הוא רוחניות ללא שום 'מסה'. כא. תיבה זו ליתא בכתה"י והוספנוה ע"פ ה'מקור'. כב. כוונתו על היחס בין צורה לחומר שהם כיחס זכר לנקבה. עיין לקמן פרק ו', ועיין לעיל בפתיחה ברמזי משלי.

מורה פרק ראשון נבזכים יט

צלם שם משתתף או מסתפק, יאמר על הצורה המינית ועל הצורה המלאכית, ועל כיוצא בה מתכונת הגשמים הטבעיים ותארם. ויהיה הנרצה באמרו "נעשה אדם בצלמנו", הצורה המינית אשר היא ההשגה השכלית, לא התמונה והתאר. הנה כבר בארנו לך ההפרש בין צלם ותאר, ובארנו עניין צלם.

אמנם דמות הוא שם מן דמה, והוא ג"כ דמיון בעניין, אמרו "דמיתי לקאת מדבר" כג, לא שדמה לכנפיה ונוצתה, אבל דמה אכלו לאבלה, וכן "כל עץ בנן אלהים לא דמה אליו ביפיו" כד, דמיון בענין היופי, "חמת למו כדמות חמת נחש" כה, "דמינו כאריה" כו, כלם דמיון בעניין לא בתמונה ובתאר. וכן נאמר "דמות הכסא" כז "דמות כסא" כח, דמיון עניין ההתנשאות והרוממות, לא בריבועו ועביו ואריכות רגליו כמו שיחשבו העניים. וכן "דמות החיות" כט, וכאשר ייוחד האדם בעניין הוא זר בו מאד, מה שאין כן בדבר מן הנמצאות מתחת גלגל הירח, והוא ההשגה השכלית אשר לא ישתמש בו חוש ולא מעשה גוף ולא יד ולא רגל, דמה אותה בהשגת הבורא אשר אינה בכלי, ואם אינו דמיון באמת אבל לנראה מן הדעת תחילה, נאמר באדם מפני זה העניין, ר"ל מפני השכל

כתב היד

או מסתפק - ר"ל אם הוא מושאל או משותף. ודע שלא נוכל לומר שם צלם על הצורה השכלית ועל הצורה המוחשות בהשאלה, שאין דמיון בין צורה השכלית לצורה המוחשית. אכן רמז הר"מ באמרו 'או מסתפק' במה שהרחיבו לדבר לכיוצא לא בה מתכונת הטבעים, ששם צלם לב נאמר אל הצורה השכלית ואל תכונת הטבעים בהשאלה מצד קצת דימוי שביניהם, כמו שהכוחות הטבעיות המעוררים התכונות בלתי נראים, כן הצורה השכלית בלתי נראית - ביאור.

דמיתי לקאת מדבר וכו' - כבר אמרנו כי אלו הפסוקים הביאם לעניינו בכוונה,

וג"כ רמז לענינים נאותים לעניין, לפיכך הביא אילו איך מתחילים הענינים, "קאת מדבר" רומז לטיפת הזרע ראשון שהוא הוא, "כל עץ" רומז לנפש הטבעית שהיא הצומחת, ו"נחש" לנפש החיונית, "אריה" הנוסף לנפש תאוה לג מתאוה, "דמות כסא" הוא נפש משכלת - ביאור. לד

זר בו מאד - ר"ל נפלא היות השכל האלוקי מדובק בזה החומר העכרי החשוך - ביאור.

נאמר באדם מפני זה העניין - בשם טוב (ד"ה נאמר) בא"ד לעשות זה האיש השלם כמו שתארנו - מצאתי בהגה שהוגה: 'לעשות זה האיש שלם כמו

כג. תהלים קב:ז. כד. יחזקאל לא:ח. כה. תהלים נח:ה. כו. תהלים יז:ב. כז. יחזקאל א:כו. כח. יחזקאל א:כו. כט. יחזקאל א:יג. 3. ב'מקור' גרס 'ואל'. 4. בכתה"י היתה תיבה זו בלתי קריאה, ונתקנה ע"פ ה'מקור'. 5. בכתה"י גרס 'לשם' במקום 'ששם צלם', ונתקנה ע"פ ה'מקור'. 6. תיבה זו ליתא ב'מקור'. 7. ב'מקור' היתה רובה של הגהה זו מחוקה, ונשתמרה ע"י כתה"י, ברוך שמסר עולמו לשומרים.

האלוהי המדובק בו, שהוא בצלם אלהים ובדמותו, לא שהשם יתברך גוף שיהיה בעל תמונה.

כתב היד

שאמרנו, וכתב פי' בצדו, ר"ל שכוונת
הש"י היתה לעשות אדם הראשון שהוא
במקום מין האנושי, להיות שלם בתכלית
השלמות שאפשר נאמר "נעשה אדם
בצלמנו". והיה ירא - נ"ל [שצ"ל]
נראה. לה
ובדמותו - ר"ל כי תכלית הכל להדמות
אליו ית', וההדמות באמת היא בהשגה,
וע"כ אמר נעשהו בצורתינו מעת הולדו,
ויהיה כדמותינו בשלמות האחרון, והא'
תורה על תחילת ברייתו, והב' על מה
שיהיה לאחר זמן, ודע זה. לו

א. הגהות אלו על פירוש השם טוב לא נמצאו ב'מקור', אולם יש שם קרע וחסרון בדף, ויתכן שנמחקו. א. הגהה זו ליתא ב'מקור'.

פרק שני

**יזכור בו הקושיא אשר הקשה עליו חכם אחד
בעניין "והייתם כאלהים יודעי טוב ודע" ותשובתו הדמותה**

הקשה לי איש חכם זה ל"ו שנים קושיא גדולה, צריך להתבונן בקושיא ובתשובתנו בפירוקה.

וקודם שאזכור הקושיא ופירוקה, אומר כי כבר ידע כל עברי כי שם אלהים משתתף לשם ולמלאכים ולשופטים מנהיגי המדינות (פרק ו' חלק ב'), וכבר ביאר אונקלוס הגר ע"ה והאמת מה שבארו, כי אמרו "והייתם כאלהים יודעי טוב ודע" א רוצה בו העניין האחרון, אמר 'ותהון כרבביא'. ואחר הצעת שתוף זה השם נתחיל בזכרון זאת הקושיא.

אמר המקשה, יראה מפשוטו של כתוב כי הכונה הראשונה באדם שיהיה כשאר בעלי חיים שאין שכל לו ולא מחשבה, ולא יבדיל בין הטוב ובין הרע, וכאשר המרה הביא לו מריו זה השלמות הגדול המיוחד באדם, והיא שתהיה לו זאת ההכרה

כתב היד

פרק שני

ליקוטי דמו"א

פרק שני

ואמר שאלו שרים ועצדים הם חיל פרס ומדי, כי ידוע שצאדם הם שלמויות הנקראים

צפי החכמים שלמות ראשון ושלמות אחרון. הראשון הוא מעלת המידות, הנקרא שכל האנושי, הנחלה כלו צמידות טובות, ונקרא

צפסוק זה מדי. ופרס הוא מלשון שכר, כאמרס (אצות א, ג) על מנת לקבל פרס, ומורה על שלמות האחרון שהוא שכל העיוני, והוא תכלית האדם, וצו נתלה ענש ושכר האדם, כי לא תהיה הצואה לבהמות, כמו שכתב הרב (פרק ז' חלק א'), ולכן אמר פרס קודם מדי, אף כי מגיע לאדם באחרונה, לומר, שצתחילת צנערותו מהפך הדברים הראויים, והולך צשרירות לצו, ועושה הנאותיו ומשתיו עם חיל פרס ומדי רצה לומר, כי השכל והמחשבה שהיו לפניו והיו מוכנים להגעת השלמות, אשר לא הגיע להשתמש בהן צמיני המחצולות להמציא תאותיו. וקראן פרעמים שהיא

א. בראשית ג:ה. ב. בראשית ב:כה. ג. המגיה עשה את הסימניות סביב תיבת 'ביאור'. ד. בראשית ג:ז.

הנמצאת בנו, אשר היא הנכבדת מן העניינים הנמצאים בנו, ובו נתעצם. וזה הפלא שיחיה ענשו על מריו תת לו שלמות שלא היה לו, והוא השכל, ואין זה אלא כדבר מי שאמר כי איש מן האנשים מרה והפליג בעול, ולפיכך שינו ברייתו לטוב והושם כוכב בשמים. זאת היתה כוונת הקושיא ועניינה, ואע"פ שלא היתה בזה הלשון.

ושמע ענייני תשובתנו. אמרנו, אתה האיש המעיין בתחלת רעיוני וזממיו, ומי שיחשוב שיבין ספר שהוא הישרת הראשונים והאחרונים בעברו עליו בקצת עתות הפנאי מן השתיה והמשגל, כעברו על ספר מספרי דברי הימים או שיר מן השירים,^ה התיישב והסתכל כי אין הדבר כמו שחשבתו בתחילת המחשבה, אבל כמו שיתבאר עם ההתבוננות לזה הדבר.

וזה, כי השכל אשר השפיע הבורא על האדם, והוא שלמותו האחרון, הוא אשר הגיע לאדם קודם מרותו, ובשבילו נאמר וצוה בו שהוא בצלם אלהים ובדמותו, ובגללו דבר אתו וצוה אותו כמו שאמר "ויצו ה' אלהים"^ו, ולא תהיה הצוה לבחמות ולא למי שאין לו שכל, ובשכל יבדיל האדם בין האמת והשקר, וזה היה נמצא בו על שלמותו ותמותו. אמנם המגונה והנאה במפורסמות לא במושכלות, כי לא יאמר השמים כדוריים נאה, ולא הארץ שטוחה מגונה, אבל יאמר אמת ושקר. וכן בלשוננו יאמר על הקושט ועל הבטל אמת ושקר, ועל הנאה והמגונה טוב ורע. ובשכל ידע האדם האמת מן השקר, וזה יהיה בעניינים המושכלים כלם, וכאשר היה על שלמות ענייניו ותמותם, והוא עם מחשבתו ומושכליו אשר נאמר בו בעבורם "ותחסרהו מעט מאלהים"^ז, לא היה לו כח להשתמש במפורסמות

ליקוטי דמ"א

לשון שררה, כי צאמת הם צמעלה עליונה לזוכה להן ושרי המדינות לפניו, וכבר צאיתי מה הם השרים והמדינות. [מחיר יין א:ג]

הענין השני, שאמרו צמדרש ענבים היו, כונו לדעת אחרת שגפל צענין מטאס, וזה כי הרב המורה כתב פרק שני חלק ראשון שעיקר מטאו היה שמשך עצמו אחרי מותרי תאות העולם, ולא הפסיק לו ההכרחי, וכן

ה. עיין בפירוש המשניות לסנהדרין בהקדמה לפרק חלק, ובהקדמה למסכת אבות פרק ה', היחס השלילי למקצועות אלו. ו. בראשית ב:טז. ז. תהלים ח:ו.

מזרה פדק שני נבזכים כג

בשום פנים ולא להשיגם, עד שאפילו הגלוי שבמפורסמות בגנות, והוא גלוי הערוה, לא היה זה מגונה אצלו ולא השיג גנותו. וכאשר מרה ונטה אל תאוותיו הדמיוניות והנאות חושיו הגשמיות, כמו שאמר "כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים"^ח, נענש בששולל ההשגה ההיא השכלית, ומפני זה מרה במצוה אשר בעבור שכלו צווה בה והגיעה לו השגות המפורסמות, ונשקע בהתנגות ובהתנאות, ואז ידע שיעור מה שאבד לו ומה שהופשט ממנו, ובאיזה ענין שב. ולזה נאמר "והייתם כאלהים ידעי טוב ורע"^ט, ולא אמר יודעי שקר ואמת או משיגי שקר ואמת, ואין בהכרחי טוב ורע כלל אבל שקר ואמת. והתבונן אמרו "ותפקחנה עיני שניהם וידעו כי עירמם הם"^י, לא אמר ותפקחנה עיני שניהם ויראו, כי אשר ראו קודם הוא אשר

ליקוטי דמ"א

כתב היד

לעינים"^{יח}, כמו שאמר שלמה "אל תרא יין כי יתאדם" וגו'^ט.

ובהיות כי ענין המשגל הוא התאוה הגדולה המטרת האדם משלמותו יותר מכל התאוות, וזוהי התורה לאדם טומאת שכבת זרע שהוא זא מכח המשגל או צהרהורו על זה, וצאשה טומאת הלידה, כי שניהם צאים על ידי המשגל. וזוהי חטא^א] אדם ואשתו, כי אי אפשר לעשות מעשה כזה בלי איש ואשה, ולכן נאמר "ותקח מפריו ותאכל ותתן גם לאישה עמה"^ב, כי לא היה אפשר בלא זה, על כן

והנה להיות כי חטא חוה היה העקר, כמו שנאמר "ותתן גם לאישה עמה" כי היא פתחה אותו צרצ לקחה, לכן עקר הטומאה צענין הלידה. ואפשר שעקר החטא היה הלידה, כי אמרה לאדם שכונתה היתה לפרות ולרבות העולם, וכאמרם (ע"ז ה, א) באו ונחזיק טובה לאבותינו שא"מלא לא חטאו לא באנו לעולם, וזוהי המשיכה האדם אחריה שהיה עמה כתרנגול, ולזה וזוהי התורה שחטמא צענין הלידה, להורות על חטאה. ואף כי חטא זה כולל כל מין האדם וצענין זה החטא רומז אדם וחוה על כל המין, כמו שהוא ידוע צדצרי הרצ המורה ובעל עקדה וחולתם, על כן הטמאה צלידה כי הוא נמשך מתולדות הצנים. [תורת העולה חלק ג' פרק ס"ט]

נאמר "ותתן גם לאישה עמה" כי היא פתחה אותו צרצ לקחה, לכן עקר הטומאה צענין הלידה. ואפשר שעקר החטא היה הלידה, כי אמרה לאדם שכונתה היתה לפרות ולרבות העולם, וכאמרם (ע"ז ה, א) באו ונחזיק טובה לאבותינו שא"מלא לא חטאו לא באנו לעולם, וזוהי המשיכה האדם אחריה שהיה עמה כתרנגול, ולזה וזוהי התורה שחטמא צענין הלידה, להורות על חטאה. ואף כי חטא זה כולל כל מין האדם וצענין זה החטא רומז אדם וחוה על כל המין, כמו שהוא ידוע צדצרי הרצ המורה ובעל עקדה וחולתם, על כן הטמאה צלידה כי הוא נמשך מתולדות הצנים. [תורת העולה חלק ג' פרק ס"ט]

ח. בראשית ג:ז. ט. בראשית ג:ה. י. בראשית ג:ז. יא. ב'מקור' גרס 'הכרחי'. יב. ב'מקור' גרס 'לו'. יג. ב'מקור' גרס 'הכרחי'. יד. ב'מקור' גרס 'הכרחי'. טו. ב'מקור' גרס 'הגהה'. טז. בראשית ג:ז. יז. הגהה זו ליתא ב'מקור'. יח. בראשית ג:ז. יט. משלי:לא. כ. בראשית ג:ז.

ראו אחר כן, לא היו שם סנוורים על העין שהוסרו, אבל נתחדש בו עניין אחר שגינה בו מה שלא היה מגנהו קודם.

ודע כי זאת המלה ר"ל פקח, לא תפול בשום פנים אלא על עניין גלות ידיעה לא ראות חוש יתחדש, "ויפקח אלהים את עיניה" כ"א, "אז תפקחנה עיני עורים" כ"ב, "פקוח אזנים ולא ישמע" כ"ג, כאמרו "אשר עינים להם לראות ולא ראו" כ"ד, אבל אמרו על אדם "משנה פניו ותשלחהו" כ"ה, פירושו וביאורו, כאשר שנה פנותו שולח, כי פנים שם נגזר מן פנה, כי האדם בפניו יכוין לדבר אשר ירצה כוונתו, ואמר כאשר שנה פנותו וכוון אל הדבר אשר קדם לו הצווי שלא יכוון אליו, שולח מגן עדן, וזהו העונש הדומה למרי מדה כנגד מדה, הוא הותר לאכול מן הנעימות

ליקוטי דמ"א

כתב היד

ועל פי זה יתבאר טעם המשמרות שהיו במלכים ב' סי' ו' כ"ה פקח נא את עיניו ויראה, ורבים כח שם כט שהם לשון פתיחת עינים ממש.^ל וכן גבי הילד אשר החיה אלישע כתיב "ויזורר וכו' ויפקח הנער את עיניו" לא. ויש ליישב בדוחק כי גבי הנער אמר לשון פקחה מאחר שחזרה לו נשמתו וההשגה שהיה לו מקודם. וכן "פקח נא את עיניו" לא נאמר על ראייתו לבד, אלא שבקש גם שהקב"ה יתן לו השגה שישגי כי הם מלאכים משולחים מאת האל לב, וכן "פקח נא את עיני" לא לבד אחזרת ראייתן כת' שרק על ההשגה שישגי, כי הכל היה ברצון הקב"ה לא במקרה - נ"ל. לג

הותר לאכול מן הנעימות - ר"ל שהשפע השכלי משביעו, והיה מסתפק במעט ההכרחי לו בקיום גופו כטבע השלם הנמשך אחר שכלו, החכמה משביעו ומסתפק במעט ממזונו, וכאשר נשקע במפורסם ונמשך אחר חומרו, נמנע ממנו הכל, ר"ל התענוג והוא הרוחני, ונרעב ונלאה להשביע החומר כטבע החומר, והנמשכים אחריו לא יוכלו להשביעו, כי נפש החומרית רעיבה וצמאה לעולם מתענוגי הזמן - ביאור. לד

כא. בראשית כא:יט. כב. ישעיהו לה:ה. כג. ישעיהו מב:כ. כד. יחזקאל יב:ב. כה. איוב יד:כ. כו. רבי מרדכי יפה בעל הלבושים. כז. פסוק י"ז. כח. ר"ל הרבה פסוקים. כט. באותו פרק. 1. כמו שכתוב בפסוק הנ"ל "ויפקח ה' את עיני הנער וירא", ועוד כתוב שם פסוק כ' "ה' פקח את עיני אלה ויראו ויפקח ה' את עיניהם ויראו". 2. מלכים ב' פרק ד' פסוק ל"ה. 3. עיין מש"כ לעיל בפתיחת הרמב"ם בשם ה'ביאור' על המלים "להט החרב המתהפכת". 4. הגהה זו ליתא ב'מקור'. 5. הגהה זו ליתא ב'מקור'.

מזרה פרק שני נבזכים כה

ולהנות בנחת ובבטחה, וכאשר גדלה תאוותו ורדף אחר הנאותיו ודמיוניו, כמו שאמרנו, ואכל מה שהוזהר מאכלו, נמנע ממנה הכל ונתחייב לאכול הפחות שבמאכל אשר לא היה לו מקודם מזון, ואף גם זאת אחר העמל והטורח, כמו שאמר "וקוץ ודרדר תצמיח לך" וגו' לה, "בזעת אפך" וגו' לו, ובאר ואמר "וישלחו ה' אלהים מגן עדן לעבד את האדמה אשר לקח משם" לו, והשווהו כבהמות במזוניו ורוב ענייניו, כמו שאמר "ואכלת את עשב השדה" לח, ואמר מבאר לזה העניין "אדם ביקר כל ילין נמשל כבהמות נדמו" לט, ישתבח בעל הרצון אשר לא תושג תכלית כוונתו וחכמתו.

ליקוטי דמו"א

כתב היד

ונתחייב לאכול הפחות שבמאכל וכו' - בשם טוב (ד"ה ונתחייב) בא"ד והם אחרי המות נמשלים לבהמות - ר"ל כבהמות הנכרתות כי כמות זה כן מות זה.^מ

ישתבח בעל הרצון וכו' - בשם טוב (ד"ה ואמרו ישתבח) בא"ד תכלית הרוצה שידמו כל הנמצאים אליו - שטבע הנמצא משתוקק.

תכלית כוונתו - להורידו מרוחני לגשמי.

וחכמתו - בעבור ההויה - זה אחר סור זה - כי ירבו השכליים מא האנושיים בסבת זו האכילה, ולזה אמרו רז"ל מב בואו ונחזיק טובה לאבותינו שאלמלא חטאו אנו לא באנו לעולם. מג מד

[הערה בגליון] - ועיין פרק ל' ח"ב כל סודות מעשה בראשית על הסדר. מה מו

מעשה צראשית כמוזכר שם (כו, ה) כי לתכלית זה נצרך העולם, והיו מתעניין לכפר על מה שחטא אדם הראשון, וכמו שאמרו רבותינו ז"ל (ע"ז ה, ה) באו ונחזיק טובה לאבותינו שא"למלא לא חטאו לא באנו לעולם, והוא האמת צעמנו, כי מלד רב התאוה אשר הלך אחריה האדם זורעו, נתרצה התאוה לידי מותרת חמדת המשגל, ונתרצו הציאות המותרות והאסורות צעולם, ועל ידי זה נתרצה מין האדם צעולם, ואפשר שאלמלא לא חטאו ולא באנו לעולם, ומי גדול לנו מאדונינו דוד המלך עליו השלום שאמר "צחטא יחממני חמי" מז ולאמלא לא חטא אציו לא צא לעולם. הנה חטא האדם העמידה וקיימה העולם השפל, כענין אנשי מעמד, ולכן היו אנשי מעמד מתעניין והכניס עוצדים צגדיהם, כדי לכפר צחשצתן ותפלתן על חטא הראשונים, ועל מה שנעשה בכל דור. [תורת העולה חלק ז' פרק מ"א]

א. בראשית ג:ח. ב. בראשית ג:ט. ג. בראשית ג:כג. ד. בראשית ג:יח. ה. תהלים מט:יג. ו. ב'מקור' היה הדף במקום הגהה זו קרוע, ונשתמרה לדורות ע"י כתה"י, ברוך שמסר עולמו לשומרים. ז. ב'מקור' גרס 'שכלים'. ח. ע"ז ה, א. ט. ב'מקור' הגירסא 'שאלמלא לא חטאו לא היינו באים לעולם'. י. מד. מה שהדגיש רבוי השכליים ולא די לו ברבוי האנושות גרידא, בא להוסיף ולומר שבגילוי האמת המוחלטת אין מקום לריבוי הדעות, אבל בהתעלם האמת יש מקום להשערות, ורק במצב הזה שייך 'כשם שאין פרצופיהם שוים כך אין דעותיהם שוות'. ועיין בפירושו המשניות להרמב"ם בהקדמה לסדר זרעים מש"כ בביאור 'משרבו תלמידי הלל ושמאי שלא שמשו כל צרכן רבתה המחלוקת' וכו', והן והן הדברים שכתב המגיה. ועיין עוד בענין זה בליקוטי רמ"א בפרק זה. מה. כוונתו שבאותו פרק ביאר הרמב"ם כמה רמזים בעניין פיתוי הנחש לחוה, בין יתר הרמזים על פרשת בראשית. מו. הגהה זו ליתא ב'מקור', אולם הדף קרוע באותו מקום, ויתכן שהיה ונמחק. מז. תהלים נא:ז.

פרק שלישי

יבאר עניין תמונה ותבנית להסיר ספקת 'ותמונת יביט'

יחשב שעניין תמונה ותבנית בלשון העברית אחד, ואינו כן, וזה כי תבנית שם נגזר מן בנה, ועניינו בניין הדבר ותכונתו, ר"ל תארו כריבוע ועיגול והשילוש, וזולתם מן התארים אמר "את תבנית המשכן ואת תבנית כל כליו" א, ואמר "כתבניתם אשר אתה מראה בחר" ב, "תבנית כל צפור" ג, "תבנית יד" ד, "תבנית האולם" ה, כל זה תאר. ולזה לא תפיל לשון העברים אלו המלות בתארים נתלים באלהים בשום פנים.

ליקוטי דמ"א

פרק שלישי

תנן במסכת מדות (פ"ג מ"א) הר הכית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה, רובו מן הדרוס שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון, מיעוטו מן המערב, עד כאן לשונו המשנה ריש מדות. כבר אמר חז"ל "מקדש ה' כונו ידיו" א מקדש שלמעלה. ואמרינן פרק קמא דתענית (ה, א) ומי איכא ירושלים למעלה, אין דכתיב "ירושלים הצנויה כעיר שחצרה לה יחדו" יב. ואמרינן גס כן במסכת חגיגה (יג, ג) כי מיכאל כהן גדול של מעלה עומד ומקריב נפשותיהן של נדיקים על מזבח של מעלה. וכן

האדם בצלמו בצלם דמות תבניתו' וכו'..., ואולי לשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד. א"נ כי מה שאמר 'בצלם דמות תבניתו' לא קאי על מה שנזכר בתחלה, רק ענין אחר הוא, כי ברא התבנית של אדם בצלם דמות נמצאות אחרות, אבל אינו

כתב היד

פרק שלישי

תבנית כל - שכל אלו דומים לכוחות עליונים שהשגתם בשכל.^ו

צפור - הגיון.^ז

יד - טבעיות.^ח

האולם - אלהיות.^ט

לא תפיל לשון העברים אלו המלות בתארים - ואין להקשות לשון הרב מורה על זה שאמר 'לא תפיל לשון העברים אלו המלות בתארים בה' על כל פנים' מנוסח שבע ברכות שאמרו 'אשר יצר את

א. שמות כה:ט. ב. שמות כה:מ. ג. דברים ד:יז. ד. יחזקאל ח:ג. ה. דבה"י א' כח:יא. ו. כך דרכו לדרוש על כל פסוק שמביא הרמב"ם, כמו שעשה בפרק א', וכמו שיבוא בפרק זה ובפרק הבא. ז. עיין לקמן פרק ה' מחלק א' בשם טוב ד"ה הנה ראיתי, ומה שהבאנו שם בליקוטים, ותבין כוונתו. ח. כוונתו כמו שכתב לעיל בפרק א' שיד' רומז על 'פועל', והן כוחות הטבע. ט. עיין בליקוטי דמ"א כאן, ותבין כוונתו. י. עיין ירושלמי ברכות פ"ד ה"ה, ותנחומא פר' פקודי אות א'. יא. שמות טו:יז. יב. תהלים קכב:ג.

אמנם תמונה הוא שם נופל על שלושה עניינים בספוק, וזה שהוא יאמר על צורת הדבר המושגת בחושים חוץ לשכל, ר"ל תארו, והוא אמרו "ועשיתם פסל תמונת כל סמל"יג, "כי לא ראיתם כל תמונה"יד, ויאמר על הצורה הדמיונית הנמצאת בדמיון באיש אחר העלמו מן החושים, והוא אמרו "בשעפים מחזינות לילה"טו, וסוף הדבר "יעמד ולא אכיר מראהו תמונה לנגד עיני"טז, ר"ל דמיון לנגד עיני בשינה, ויאמר על עניין האמיתי המושג בשכל, ולפי זה העניין השלישי יאמר בו יתעלה תמונה, אמר "ותמנת ה' יביט"יז עניינו ופירושו ואמתת השם ישיג.

ליקוטי דמו"א

כתב היד

צלם אלהים. ולכן הזכירו ב' פעמים נגד השכל והגוף, אמרו 'אשר יצר האדם בצלמו' הוא השכל הנברא בצלם אלהים, ואמר אח"כ 'בצלם דמות תבניתו' על הגוף הנברא כדמות ותבנית צלם שאר הנמצאים שיש להם גוף ותאר. א"נ 'בצלם דמות תבניתו' קאי על בריאת חוה מן האדם, ואח"כ אמר 'והתקין לו ממנו בנין עדי עד', היינו שהם פרים ורבים ביחד, וזכרם לא יסוף מזרעם, וזהו 'בנין עדי עד', וכן לעולם הנקבה מן הזכר, וזהו ענין כפל הדברים, כי בתחלה מברכים על בריאת אדם וחוה, ואחר כך על זיווג והמשך הדורות כנ"ל, מ"א יח. - העתקתי מדברי הבא על החתום יט המופלג ר' משה איסרלש ז"ל מקראקא.^כ

ועשיתם פסל - לידע החכמה ולא לעשות. כא

אמרו צמדדז רצה (יב, יג) "וציוס הקיס את המשכן"כב אמר רבי סימון מלמד שמשכן אחר הוקם עמו. לכן אי אפשר רק שהדברים של מטה הם דוגמא ומכוונים לדברים של מעלה, כמו שאמר דוד עליו השלום "הכל צכתז מיד ה' עלי השכיל"כג - כל מלאכת התבנית. ונאמר בבנין המשכן "בתבניתם אשר אתה מראה בהר"כד, מלמד שהדברים מכוונים למעלה ולמטה.

ולזה אני אומר כל העולם צכללו נקרא 'מקדש של מעלה', להיותו פעולת השם יתצרך, וכן נקרא העולם צכללו 'צית אל' כמו שפרש הרצ שם טוץ פרק נ"ד חלק א' מספר המורה. ולזה נאמר "צית אל ימצאנו ושם ידבר עמנו"כה, כי על ידי פעולת השם יתצרך אשר הם נגלות לנו, אנו משיגים השם יתצרך, לזה אמר שם ימצאנו. ולזה נאמר צמשה רצנו עליו השלום "צכל ציתי נאמן הוא"כו, רצה לומר שהשיג כל עניני המציאות על אמתתן, כמו שצאח הרצ המורה, וכאשר פרש שם הרצ שם טוץ פרק נ"ד המוכר לעיל, וכבר העיר על זה צעל העקדה פרשת וישב שער לא. [מורת העולה חלק א' פרק א']

יג. דברים ד:כה. יד. דברים ד:טו. טו. איוב ד:יג. טז. איוב ד:טז. יז. במדבר יב:ח. יח. ראשי תיבות משה איסרלש. יט. שחתם בראשי תיבות מ"א. כ. ב'מקור' היתה הגהה זו מחוקק לגמרי, ונשתמרה ע"י כתה"י, ברוך שמסר עולמו לשומרים. כא. ר"ל שדווקא עשיית פסל בצורת הנמצאים אסור, אבל לדעת ולחקור על כל הנמצאים דבר רצוי והגון, כשיטתו, שכל הפסוקים שהביא הרמב"ם אפילו פסוקים המדברים על דברים גשמיים רומזים על כוחות בריאה, כמו שכתב לעיל, וכן כתב בפרק הבא. א"נ כוונתו על ההלכה שבי"ד צריכים לדעת דרכי העבודה של כל ע"ז כדי לדעת מתי לחייב מיתה על ע"ז, כמובא ברמב"ם הל' ע"ז פ"ג ה"ב. כב. במדבר ט:טו. כג. דה"י א' כח:יט. כד. שמות כה:מ. כה. הושע יב:ה. כו. במדבר יב:ז.

פרק רביעי

יבאר בז ענין דאח וזחז להסיד ספקת "מהביט אל האלהים" "וידאו את אלהי ישראל ויחזו האלהים"

דע, כי ראה והביט וחזח, שלושה המלות האלה נופלות על ראות העין. והושאלו שלשתם להשגת השכל. אמנם זה בראה מפורסם אצל החמון, אמר "וירא והנה באר בשדה" א וזה ראות עין. ואמר "ולבי ראה הרבה חכמה ודעת" ב, וזה השגה שכלית. ולפי זאת ההשאלה הוא כל לשון ראייה שבאה בבורא יתברך. באמרו

ליקוטי דמ"א

כתב חיד

פרק רביעי

פרק רביעי

ונראה שזהו ענין הצאר שראה צדקה בלכתו לחרן, כי למה שנאמר "וילך ארצה בני קדם" ט, אשר אל מעוונים וקוסמים ישמעו, והם מאמינים הקדמות, אשר אליו נמשך כל העבודה הצנויה, ואמונת הצדקה אשר כלה מעונן ונחוש, כמו שספר ענינם הרב המורה חלק שלישי בטעמי המצוות, אמר "והנה שם שלשה עדרי נאן" וגו', כי ראה אמונתן שרוממות אל בגרוס כדרך הפילוסופים, שנאמר עליהם "אשר ימרוך למזמה" י, כי מרוממים האל על כל הנמצאות בדרך עלה ועלול, אך שאין השגחתו במחשבות רק עוז ה' את הארץ, רק המינים שמורים מלד חיוז המוסכצ מהסכצה, והוא אמונת הפילוסוף, כמו שכתב הרב המורה פרק שצעה עשר חלק שלישי מאמונת אריסטוטלוס, וזהו אמרו 'באר בשדה', והוא הקדוש ברוך הוא הנקרא 'באר מים חיים' אשר לא יכזבו מימיו, ואמרו שראו בשדה והוא מקום איננות וצמחים כדי לשמר המינים, ואמר "שלשה עדרי נאן רוצצים

וירא והנה - כבר אמרנו כי אלו הפסוקים שמביא הרב בתארים הביא בכוונה אלו ולא אחרים, שהם נאותים לפי כוונת הענין, אמר "וירא" וכו' לרמוז וכו'. ג. באר בשדה - ביאור הטבע. ד.

ולבי ראה הרבה חכמה ודעת - חכמה אלהית. ה.

ולפי זאת ההשאלה - בשם טוב (ד"ה ולפי) בא"ד כי אינו דומה הנאמרת בבורא - "וירא אלהים כי טוב" י. לראיה הנאמרת באדם - "ראיתי את ה'" י. ח.

א. בראשית כט:ב. ב. קהלת א:טז. ג. חצי מהגהה זו נמחקה ב'מקור', ונשתמרה ע"י כתה"י, ברוך שמסר עולמו לשומרים. ד. 'באר' מלשון ביאור, ומה ששדה רומז על הטבע, דהיינו כלל המציאות, עיין בליקוטי דמ"א כאן. ה. הוא ע"פ מש"כ הרמב"ם לקמן פרק נ' ופרק נ"ד מחלק זה, ובסוף הספר ח"ג פרק נ"ד. ו. בראשית א:י. ז. מלכים א' כב:יט. ח. הגהות אלו על פירוש השם טוב ליתא ב'מקור'. ט. בראשית כט:א. י. תהלים קלט:כ.

מזרה פדק דביעי נבזכים בט

"ראיתי את ה' יא", "וירא אליו ה'" יב, "וירא אלהים כי טוב" יג, "הראני נא את כבודך" יד, "ויראו את אלהי ישראל" טו, כל זה השגה שכלית, לא ראות עין ממש בשום פנים, כי לא ישיגוה עיניים רק גוף, ובצדו קצת מקריו גם כן, כלומר מראה הגוף ותארו, וכיוצא בהם. וכן הוא יתברך לא ישיג בכלי, כמו שיתבאר.

ליקוטי דמו"א כתב היד

עליה", הם שלשה חלקי העולם הנקראים עדרי נאן, אשר בכל אחד עדריים עדריים לצדו, והם המינים אשר בתוך הכלל, "כי מן הצאר ישקו העדריים", והם ההתמדה והקיום המקצלים מלמעלה כדרך כל עלול מעלתו, אמר "והאצן גדולה על פי הצאר", אמר האצן הידוע והוא הנזכר למעלה הוא על פי הצאר, כי דרוש זה האצן, והוא חדוש העולם, מונח על פי הצאר אשר לא יוכל לשאוב משם כל הצא לשאוב, רק אם יאספו כל העדריים וגללו האצן מעל פי צאר, והוא מצואר על פי דעתן שאין השגחה פרטית צדני אדם רק דרך כללות, והוא השגחה המינית אשר כל עדריים ישמו משם נשוא, וזהו אמרם "ונאספו שם כל העדריים וגללו האצן מעל פי הצאר", ראה לומר שמאחר שיכולין לתלות ההשגחה צמינים, כופרים צענין חדוש העולם, והוא גלילת האצן מעל פי הצאר, רק "והשקו האצן" דרך כללות, "והשיצו את האצן על פי הצאר למקומה", ראה לומר למדרגת עיונו והוא המקום הנזכר למעלה.

אמנם יעקב כאשר ראה "רחל צאה עם האצן אשר לאציה", הם ישראל הנקראים נאן אציהם שצמינים, ורחל רועה אותן, כמו שנאמר "רחל מצבה על צניה" כ, נאמר "ויגש יעקב ויגל את האצן מעל פי הצאר וישק את נאן לנן" וגו', אמר כי ישראל הם נדיקים שהשגחה פרטית בהן, עד שאחד מהן מתפלל, כמו שנאמר "ויגש יעקב" ואמר רבותינו ז"ל (בר"ר ג, ו) אין הגשה אלא תפלה, שנאמר "ויגש אליהו" כא, ועל ידי תפילתו משקה כל האצן, וגולל האצן מעל פי הצאר, כי הוא מגלה ענין חדוש העולם אשר אליו יתפלל כל חסיד לעת מצוא העולם, כי אז אפשר לקבל תפלתו, ואמר "את נאן לנן", ודברי הרקני"ט צוה הם ידועים למשכילים. [תורת העולה חלק ג' פרק ע"ד]

ולזה צאה עזרת נשים לפני עזרת ישראל כדרך שדרשו ז"ל (בר"ר יא, ח) אמרה שבת לפני הקדוש ברוך הוא לכל נתת בן זוג ולי לא נתת בן זוג, אמר לה הקדוש ברוך הוא כנסת ישראל

יא. מלכים א' כב:יט. יב. בראשית יח:א. יג. בראשית א:י. יד. שמות לג:יח. טו. שמות כד:יג. טז. המשך הפסוק "יושב על כסאו וכל צבא השמים עומד עליו מימינו ומשמאלו", עיין בליקוטי דמו"א כאן על רמזי הכיור, ותבין למה רומז על הוייה והפסד. יז. הגהה זו נמצאת רק ב'מקור' ולא בכתה". יח. הגהה זו נמצאת רק ב'מקור' ולא בכתה". [חוק מעצם העובדה ששם היה המחזה מפורש באותו פסוק, איני יודע מה מלמדנו]. יט. הגהה זו ליתא ב'מקור'. כ. ירמיה לא:יד. כא. מלכים א' יח:כא.

וכן הביט נופל על ההבטה בעין לדבר, "אל תביט אחריו" כב, "ותבט אשתו מאחריו" כג, "ונבט לארץ" כד, והושאל אל הבטת השכל והשקפתו, על התבוננות הדבר עד ששיגהו. והוא אמרו "לא הביט און ביעקב" כה, כי האון לא יראה בעין. וכן אמרו "והביטו אחרי משה" כי, אמרו חכמים ז"ל שבו עוד זה העניין, ושהוא הגדה על היותם מדרקקים אחר פעולותיו ומאמריו ומסתכלים בהם. כי ומה העניין אמרו "הבט נא השמימה" כח, כי זה במראה הנבואה. ועל זאת ההשאלה הוא כל לשון הבטה שבאה בשם יתברך, "מהביט אל האלהים" כט, "ותמנתה יבית" ל, "והביט אל עמל לא תוכל" לא.

כתב היד

אחריו - ר"ל חומריך. לב

אמרו חכמים ז"ל - בשם טוב (ד"ה אמרו) בא"ד שהיו מתבוננים במאמריו ומדרקקים בפעולותיו להדמות בו - לאפוקי לג מיש מפרשים שרצה הרב באמרו 'ומדרקקים בפעולותיו' היינו מה שאחז"ל שחשדוהו באשת איש וכו', לך, כי לפי זה השקפת שכל הוא השקפת דמיון. לה

ליקוטי דמי"א

יהא בן זוגך. והכוונה להם צוה, שהשכל הפועל האחרון שבו - שצמח השכלים הנדלים, אמר לפני הקדוש צרוך הוא, שלו אין דבר לפעול דרך שאר שכלים הנדלים, שכלם עילות למה שתתניהן. ואז אמר לו שיפעול ציראל ויוציא שכל לפועל, וכבר האריך צוה צעל העקרים (מאמר צ' פרק י') וצעל העקדה. ולזה מצא שמש כמו של שכל הפועל כנקצה שבו פסקה ההשפעה, ולזה הוא צמדרגת אשה, עד שצוה בונו גם בן באמרם "והביטו אחרי משה" לו מלמד שחשדוהו באשת איש. והנה צמחלת הדעת הוא מאמר זכ, אצל צדרך זה הוא מצא, שחשדוהו שנצאמו צאה לו מפאת השכל הפועל צאדס שהוא אחרון שצשכלים, וכמו שאמר "היש ה' צקרצנו" לו וגו', והוא כנקצה המקצלת ממה שלמעלה ממנה, והיא אשת איש גם כן המשפיע לה. ולכן צאה הנה עזרת נשים לפני העזרה להורות על שכל הפועל זה שהוא למטה מכל השכלים, ופועל למטה מכל הגלגלים שגרמו צעורה.

וזה סוד אמרם פרק החליל (סוכה נא, א) תקון גדול היו מתקנים צשמחת צית השואצה, והיו מקיפים גזוטרלות, והנשים מלמעה והאנשים מלמטה. וזה תקון גדול, כי כשהיו שמתים שמת צית השואצה, והיו שואצים רוח הקדש והשגת שכליות מלמעלה, היו הנשים למעלה דוגמת השכל הפועל שמש כמו כנקצה, והאנשים החסידים והנציצים שואצים ממנו למטה, וזה טעם שצאו הנשים על האנשים. וזהו שכלי צני אדם הנפעלים על ידו משתנים כאלו היה לכל אחד פועל

כב. בראשית יט:יז. כג. בראשית יט:כז. כד. ישעיהו ה:ל. כה. במדבר כג:כ. כו. שמות לג:ח. כז. ועיין עוד מזה בהקדמת רבינו למסכת אבות סוף פרק ד'. כח. בראשית טו:ה. כט. שמות ג:ו. ל. במדבר יב:ה. לא. חבקוק א:יג. לב. ע"פ משי"כ הרמב"ם לקמן פרק ל"ח מחלק זה בערך 'אחור', עיי"ש סוף הפרק. לד. פי' דמה שהוסיף השם טוב 'להדמות בו', כוונתו לאפוקי מיש מפרשים וכו'. לה. פירוש נאה על דברי חז"ל אלו תמצא בליקוטי רמ"א כאן. לה. פי' כי חשד הוא פעולה של דמיון. לו. שמות לג:ח. לו. שמות יז:ז.

מזרה פרק דביעי נבזכים לא

ובן חזה נופל על ראות העין "ותחזו בציון עינינו" לח, והושאל להשגת הלב "אשר חזה על יהודה וירושלם" לט, "דבר ה' אל אברם במחזה" כ, ועל זאת ההשאלה נאמר "ויחזו את האלהים" מא, ודעהו.

ליקוטי דמ"א כתב היד

מיוחד, על כן היו הנשים למעלה רצים. [תורת] ודעהו - אמר ודעהו לאפוקי מדעת העולה חלק א' פרק ו']
אונקלוס שביאר "יקרא דה'" ר"ל אור
נברא לראיית החוש - קבלה.

והיו מי הכיור נפסלין בלינה להיות כי חדשים
לבקרים רבה אמונתו מב, והיו המיס צכור
שירחלו ממנו ארבע כהנים, נגד ארבע מחנות שכינה המקצלים ראשונה מן המלכות. ולא היו
מקדשים מיושז אלא מעומד, כי אין ישיבה למעלה, ונאמר "וכל צבא השמים עומדים ממעל
לו" מג. [תורת העולה חלק ב' פרק מ"ו]

א.ח. מיכה ד:יא. א.ש. ישעיהו א:א. מ. בראשית טו:א. פ.א. שמות כד:יא. מ.ב. כל יום חיות חדשה,
ההוייה של אתמול הפסיק ונפסד. מ.ג. מלכים א' כב:יט.

פרק חמישי

כאשר החל ראש הפילוסופים לחקור ולעשות מופתים בעניינים עמוקים מאד, אמר מתנצל דבר זה עניינו שאין ראוי למעיין בספריו שייחסהו במה שיחקור עליו לעזות, או היותו משתבח ומתפאר והורס לדבר במה שאין ידיעה לו בו, אבל ראוי לו שייחסהו לזריזות והשתדלות בהמציא והעמיד אמונות אמיתיות כפי יכולת האדם. כן נאמר אנחנו כי צריך לאדם שלא יהרס לזה העניין העצום הנכבד מתחילת המחשבה בלתי שירגיל עצמו בחכמות ובדעות, ויזקק מדותיו זקוק רב, וימית תאוותיו ותשוקותיו הדמיוניות. וכאשר יבין הקדמות אמיתיות וידעם, וידע דרכי ההקש ועשות המופת, וידע אופני השמירה מהטעאת השכל, אז יקדים לחקירה בזה העניין. ולא יגזור בתחילת מחשבתו דעת שיעלה בלבו, ולא ישלח מחשבותיו תחילה וישליטם להשגת הבורא, אבל יבוש וימנע ויעמד, עד שיעלה ראשון ראשון.

ליקוטי דמו"א

פרק חמישי

"ותאמר לו זרש" כי יחטיאו צמרמה שלו, וימסכהו אחר הדמיון, וזו ימנע מלהשיג משכליו כראוי. ואמר שיעשה עץ גזה חמישים אמה, רצה לומר כי ידוע אמרם (ראש השנה כא, ג) כי חמישים שערי צינה הם צעולם, ומ"ט נמסרו למשה צסיני שנאמר "ותחסרהו מעט מאלהים"^ה, ורצה לומר צזה, כי ידמה שיוכל להשיג יותר ממה שהשגת האדם להשיג. וזוהי ישתבש האדם צמשכלות, כמו שכתבתי למעלה. "וצצקר אמר למלך ויתלו את מרדכי עליו", רצה לומר שיחקור צהשגות אלו, וזו תוכל להחטיאו, ואז תגרס שאחר כך יחטא צמעשים להמשך אחר הגשמיים, "וצא עם המלך אל המשחה שמח" וטוב לצ כל יום תמיד, כי אחר שנתבשש השכל ישתבשו המעשים. וזוהי אירע לאציילי בני ישראל שטעו בהשגתן, כמו שנאמר "וירא את אלהי ישראל וגו' ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו"^ו, כמו שהאריך בזה הרב המורה (פ"ה מ"א). [מסיר יין ה'ד']

כתב היד

פרק חמישי

וכאשר יבין הקדמות אמיתיות וידעם - ואלה יכללם מה שאמר^א בחכמות ובדעות, ועל אלו הג' צוה היו נכונים לשלשת ימים^ב - נרבוני. וכאשר יבין הקדמות אמיתיות וידעם - ועיין לקמן פרק ל"ו.^ד

א. לעיל בפרק זה. ב. חכמות דעות וזיקוק המידות. ג. שמות יט:טו. ד. כוונתו לעיין להלן חלק ב' פרק ל"ו ששם הרחיב רבינו בעניינים אלו. ה. תהלים ח:ו. ו. שמות כד:י.

מזרה פרק חמישי נבזכס ל

ועל זה נאמר "ויסתר משה פניו כי ירא מהביט אל האלהים"^ז, מחובר למה שיורה עליו הנראה, מפחדו להסתכל באור הנראה, לא שהשם ישיגוהו העיניים יתעלה מכל חסרון עילוי רב. ושובח לו עליו השלום הדבר הזה, והשפיע עליו האל יתעלה מטובו מה שחייב לו, שנאמר בו "ותמנת ה' יביט"^ח, וזכרו החכמים ז"ל כי זה גמול להסתירו פניו תחילה "מהביט אל האלהים". אמנם אצילי בני ישראל הם הרסו ושלחו מחשבתם והשיגו, אבל השגה בלתי שלמה, ולזה אמר עליהם "ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו" וגו'^ט ולא אמר ויראו את אלוהי ישראל לבר, כי כלל המאמר אינו רק לדקדק עליהם ראיתם, לא לתאר איך ראו. ואמנם דקדק עליהם תוכן השגתם, אשר כללה מן הגשמות מה שכללה, חייב זה הרסם קודם שלימותם, והתחייבו כלייה. ויעתר להם עליו השלום, והאריך השם להם עד שנשרפו בתבערה, ונשרף נדב ואביהוא באוהל מועד, לפי מה שבאה בו הקבלה

כתב היד

ויסתר משה פניו - כלומר שהסתיר פנותו מלשלוח מחשבותיו להשגת האלהי.^{יא}

מחובר למה שיורה עליו הנראה - כלומר, זה שביארנו הוא הנסתר בכוונת הפסוק עם מה שנגלהו, גם כן לא נכחיש שהיה שם אור נברא. וכזה הלשון תמצא לקמן בפ"ח^{יב} שאמר 'מצורף אל המקום הרמוז אליו מן האור', שרוצה לומר מצורף אל היותו ג"כ עולה אל ראש ההר וכו'.

בכללה מן הגשמות מה שכללה - כתב הרב בפרק כ"ח^{יג} 'ואשר השיגוהו הוא אמיתת החומר הראשון אשר היה מאתו ית' והוא סיבתו ועילתו', ואין בינו לבין השי"י סיבה ועילה אחרת כמו שביארו שם קצת המפרשים - והאפודי פי' שם שהשיגו שהוא סיבה רחוקה לא קרובה, עיין שם.^{יד}

חייב זה הרסם - פי' וכל זה חייב להם מה שמהרו והרסו לעלות במחשבתם קודם שלמותם, ולא עשו כמשה רבם שמנע עצמו מהביט עד שהיה מוכן, וזכה בעבור זה להשגות א-להיות מה שלא זכה אדם כמותו.^{טו}

ליקוטי דמ"א

והיתה ממנזות המנורה לדשנה בכל יום, הם צטול הסצרות הרעות והגרועות שנופלים בלמוד, וכמו שאמרו (סוכה כמ, 6) על יונתן בן עוזיאל שכל עוף הפורח באויר עליו נשעה שעסק צמורה מיד נשרף, שכתב הרב שם טוב פרק ה' חלק א' מספר המורה^{טז} שרומזו על ענין שריפת הדעות

אליו מן האור', שרוצה לומר מצורף אל היותו ג"כ עולה אל ראש ההר וכו'.

ז. שמות ג:ו. ח. במדבר ח:יב. ט. שמות כד:י. י. עיין לעיל פרק ב' מש"כ רבינו על הפסוק "משנה פניו ותשלחהו" (איוב יד:כ). יא. הגהה זו ליתא ב'מקור'. יב. בחלק זה בסוף הפרק. יג. בחלק זה בביאור "כמעשה לבנת הספיר" (שמות כד:י). יד. הגהה זו ליתא ב'מקור'. טו. הגהה זו ליתא ב'מקור'. טז. זה לשון השם טוב (ד"ה הנה ראיתי) 'והשרפה אשר נשרפו אצילי בני ישראל ונדב ואביהוא באהל מועד, כי הדעות הנפסדות הם נשרפות מעצמם, ולכן תמצא שאמרו ביונתן בן עוזיאל שכל עוף שהיה פורח מיד נשרף בשעת עינו, והרצון בו כל מחשבה שהיתה בלתי אמיתית מיד נשרפת והולכת לאבדון'.

האמתית. ואם היה זה בדינם, כל שכן בדינינו אנחנו הפחותים ואשר למטה ממנו, שצריך לכל אחד ממנו שיכווין ויתעסק בהשלמת ההצעות והבנת ההקדמות המטהרות להשגה מטומאתה שהיא הטעיות, ואז יבוא להביט אל המחנה הקדוש האלוהי, כאשר אמר "וגם הכהנים הנגשים אל ה' יתקדשו פן יפרץ בהם ה'"י. וכבר ציווה שלמה עליו השלום בשמירה הרבה כששתדל אדם להגיע לזאת המדרגה, ואמר ממשל ומוזהיר "שמר רגלך כאשר תלך אל בית האלהים"יח.

ואשוב להשלים מה שנכנסנו לבארו, ואומר, שאצילי בני ישראל עם המכשולים שאירעו להם בהשגתם, נתבלבלו גם כן מפני פעולותיהם ונטו לענינים הגופיים להשתבש ההשגה. ולזה אמר "ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו"יט. אמנם סוף המאמר והוא אומרו "ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר" וגו'כ, הנה יתבאר (פרק ד' חלק ג' ופרק כ"ח מזה החלק) בקצת פרקי זה המאמר.

והכוונה כולה אשר כוננה היא, שכל ראייה או חזייה או הבטה שבאה בזה העניין, היא השגה שכלית לא ראות עין, שאיננו יתברך נמצא ששיגורו העיניים. ואם לא ירצה אחד מן המקצרים להגיע לזאת המדרגה אשר נשתדל עמו לעלותה, ישים אלו המלות כולם אשר באו בזה העניין מורות על השגות חושיות לאורים ברואים אם מלאכים או זולתם, אין היוזק בזה.

ליקוטי דמ"א

כתב היד

שמור רגלך - בלשון ערב כא 'אלקדם', הרעות הנפלות בענין הלימוד, והיה דשון ור"ל שמור בהקדמותיך. כב כג
ונטו לענינים הגופיים - לנטות אחר הגשמיות והנאות הגופניות. כד
אשר כוננה - ר"ל אשר כוננו בפרק הזה. כה
אחד מן המקצרים - ר"ל קצרי הדעת.
שם טוב (ד"ה הנה ראיתי) בא"ד ולכן בעל החכמה האלהית לא יבאר שיש דבר נבדל מהחומר, כי אם היה הדבר כן, היה בעל החכמה [האלהית] מבאר נושאו.

יו. שמות יט:כב. יח. קהלת ד:יז. יט. שמות כד:יא. כ. שמות כד:יז. כא. כוונתו 'רגל' בערבית. כב. אפשר שכוונתו להתקדם בעיון בא-להות בזהירות. או אפשר שכוונתו שיהיה לו הקדמות נכונות במדעים, כדלעיל. כג. הגהה זו ליתא ב'מקור'. כד. הגהה זו ליתא ב'מקור'. כה. הגהה זו ליתא ב'מקור'.

מזרה פרק חמישי נבזכים לה

כתב היד

והתבאר בהגיון שזה בלתי אפשר. - דרך משל, שיאמר הרופא שזה העשב והאמת כי נקרא מה שאחר [הטבע] יועיל לעיכול, אין לו ראייה על זה, רק שיביא ראייה מנושא (ו) החכמה, והוא שיאמר כי כמה פעמים לקחו ממנו הרבה בני אדם להחזיק עיכולם, א"כ ראייתו מנושא חכמתו, כן כשיאמר שיש נבדלים כמלאכים וגבוה מעליהם הש"י, אין לו ראייה, רק שיביא ראייה מנושא, כי וידוע שאין נושא לש"י חלילה, וכל זה יקרה לו כשיתחיל מלמעלה ולא יקח ראייה מהטבעי שיתחיל ממטה ויכריחו העיון הטבעי שיש נבדלים מהחומר, כי וראייה הנפש כמו שמבאר והולך. כט ל

והתבאר בהגיון שזה בלתי אפשר. והאמת כי נקרא מה שאחר [הטבע] לשני אלו הדברים יחד, וכי הדברים הנבדלים אי אפשר שישוערו (אלא) אם לא יקדים חכמת הנפש ראשונה, כי מצד ידיעת האדם נפשו יבא לצייר שיש דבר רוחני, וגם בידיעת דברים רבים מהטבעיים יוכל להשכיח שיש בכאן סבה נבדלת וכו' - ר"ל בעבור שאם היתה החכמה אלהית חוקרת על שיש נבדלים מהחומר, וא"כ היתה חכמתו שיש נבדלים, והיה ראוי לבאר ג"כ נושאו, כי לכל חכמה יש נושא, כי כגוף האדם הוא נושא חכמת הרפואה

כו. כוונתו במונח 'נושא' אינה רק כמו שאומרים בעברית המדוברת 'נושא ההרצאה', אלא גם כפשוטו ממש שיש עצם גשמי שנשא את הרעיון [מה שקוראים בעברית המדוברת 'דוגמא'], שיש עצם שעל ידי תכונותיו סגולותיו ופעולותיו 'ידגים' את הרעיון שעליו מדובר. כז. כלומר המתחיל בעיון ינסה להוכיח מדוגמא שנושא את הרעיון שעליו מדובר, וזה לא שייך אצל הנבדלים מהחומר, וכ"ש לא להש"י. כח. שזה סוג ידיעה אחרת שאינה נובעת מראיית דוגמאות, אלא על ידי הבנת דבר מתוך דבר, מקיש מהנראה להנסתר הבלתי נראית. כט. כפי שכתב השם טוב בהמשך וכי הדברים הנבדלים אי אפשר שישוערו אם לא יקדם חכמת הנפש ראשונה, כי מצד ידיעת האדם נפשו יבא לצייר שיש דבר רוחני. צ. הגהה זו ליתא ב'מקור'.

פרק ששי

יבאר בז ענין איש ואשה אח ואחות

איש ואשה שני שמות, הונחו תחילה לזכר ולנקבה מבני אדם, ואחרי כן הושאלו לכל זכר ונקבה משאר מיני בעלי חיים, אמר "מכל הבהמה הטהורה תקח לך שבעה שבעה איש ואשתו"^א, כאלו אמר זכר ונקבה, ואחר כן הושאל שם אשה

כתב היד

פרק ששי

ליקוטי דמ"א

פרק ששי

ואמר "כימי אמשורוש" שהוא אדם בכלל, ונקרא אמשורוש על שם נורתו, כי היא המשלמת מהות האדם והיה מה שהוא. וקרא לנורה 'אמשורוש' כי היא אש וראש. וכן דרשו פרק קמא דמגילה (יא, א) "אמשורוש" אחיו של ראש. וזה כי כבר באר הרב המורה ז"ל (ח"א פרק ו') שאם ואחות יאמרו מצד שחוף הלשון מצד ההשאלה אל כל דבר מוכן להתחבר אל דבר אחר כמו שנאמר "חמש היריעות חוצרות אשה אל אחותה"^ה, ולכן קרא הנורה 'אח', כי הוא מוכן להתחבר אל החומר, ואפשר שהוא לשון אחיו אלכסנדר, כי הוא מתאחד על החומר, כמו שנאמר צמעה צראשית "והיו לצער אחד"^ו, וקראו 'ראש' למעלתו כי הוא ראש ועיקר לאחותו שהיא החומר. [מחיר יין א:א]

ונשוב לדברינו לפרש הענין שאנחנו עליו, שענין זכר ונקבה בדמות האצילות העליון שהם ע"ה וע"ה פועל ומקבל בדמות איש ואשה בתחתונים, ולכן נאמר "ויבן ה' אלהים את ה'אלע"ו"^ז שהוא לשון הצנה, כי הוא מורה על שכל הראשון העלול אשר צדגת אשה לצעלה, ולכן אמרו פרק קמא דסוטה (יז, ג) זכו שכינה ציניהם. והוא נכון גם כן מצד עצמו, כי כמו שענין כל העולם והקשר חלקיו זה בזה מורים על השם יתעלה, כן הוא צענין האדם השלם

א. בראשית ז:ב. ב. בראשית ב:כג. ג. בכתה"י יש כאן סימניות לרמוז לשלב את השורה הבאה עם הגהה הבאה בפירוש 'שיתוף מצד ההשאלה'. ד. שמות כו:ג. ה. שמות כו:ג. ו. בראשית ב:כד. ז. בראשית ב:כב.

לכל עניין מוכן להתחבר לעניין אחד, אמר "חמש היריעת תהיין חברת אשה אל אחתה"^ה, כבר התבאר לך כי אחות ואח יאמרו גם כן בשיתוף מצד ההשאלה באיש ואשה.

ליקוטי דמו"א

עם צמ זוגו שהוא העולם הקטן, ולזה אמר "ודמות אדם עליו מלמעלה"^י.

ולחיות הדבר כן נמצא גם כן טעם "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו"^{יח}, וזה כי כבר אמרו בצראשית רבה (ח, ג) עם מי נמלך כו'. ולכן נוכל גם כן לומר, כי מאחר שהאדם כולל זכר ונקבה שנמלך עם העלול הראשון, ולא שהורך להמלכה חלילה, רק בא לבאר ענין צלמנו ודמותנו שנאמר על שניהם, ולכן נאמר מיד "ויצרא אלהים את האדם בצלמו"^{יט} וגו', וכמו שאמרו ז"ל (סנהדרין נח, ג) כל מקום שיש למינים מקום לטעות, תשובתו צדו. ולזה אמרו גם כן (צ"ר ח, ח) משה כתוב, וכל הרוצה לטעות יבא ויטעה, וכמו שכתבתי מאמר זה ריש חלק שני מזה המאמר.

והנה צהיית הענין כן, נמצא שאשה המונה תחת צעלה הנה היא כופרת צעיקר האחדות, או צענין שהאדם נצרא יחידי עליו כמו שנתבאר. ולזה הסוטה שטתה תחת אישה ומעלה זו מעל, אי אפשר לצדקה כי אם על ידי השם המהוה העולם וקושר חלקיו זה בזה, בדרך שנתבאר לעיל פרק עשרים חלק זה מענין שם צן ארבע. ולזה היו מוחקים השם למוך משפיע על שכליהם, ויזהירם וישכילו ויבינו כמו "באורך נראה אור"^{טו} - ביאור. טז

כתב היד

אחות ואח יאמרו גם כן בשיתוף מצד ההשאלה באיש ואשה - אעפ"י שאין דומה כלל לזכר ונקבה כמו איש אל אחיו^ט ואשה אל אחותה, מצד ההשאלה כמו שהושאל איש ואשה לכל זכר ונקבה, כן נאמר אח ואחות בשיתוף כמו אשה אל אחותה, י"א שאשה הוא מושאל ונאמר אל אחותה אעפ"י שאינו דומה כלל, כיון שנאמר אשה בהשאלה נאמר אחותה בשיתוף, וזהו אמרו ג"כ^כ 'בשיתוף מצד ההשאלה'^{יג}.

שם טוב (ד"ה הרמז) הרמז בזה הפרק לבאר, כי האשה הנאמרת במעשה בראשית נרמז גם כן לחומר, והאיש רמז גם כן אל הצורה. וכי אח ואחות נאמרו בשיתוף, רמז בזה לאמרו איש ואחיו לענין הכרובים - ואמר בענין הכרובים איש אל אחיו נגד הנותן והמקבל, והערתם היתה לנו שהשכל הפועל הנקרא כרוב י"ד משפיע לאדם המוכן והמזומן לקבל השפע האלהי המשפיע תמיד כל אשר יזדמן לא ימנע טוב מבעליו, והעדר השפע הוא לחסרון המקבלים הבלתי מסתכלים בציור מושכל, אשר אם היו משתדלים בו ימצאו שפע שכל הפועל

ח. שמות כו:ג. ט. שמות כה:כ. י. ויקרא יח:יח. יא. שמות כו:ג. יב. וכפי שפירש לעיל שהוא מלשון אחוי. יג. הגהה זו ליתא ב'מקור'. יד. עיין לקמן ח"ב פרק ו'. טו. תהלים לו:י. טז. ב'מקור' היתה רובה של הגהה זו מחוקה, ונשתמרה ע"י כתה"י, ברוך שמסר עולמו לשומרים. יז. יחזקאל א:כו. יח. בראשית א:כו. יט. בראשית א:כו. א:כו.

ליקוטי דמו"א

המים שהוא מורה על ענין ההשכלה הנקראת
מים, כמו שנמצא מענין הדברים שקדמו, אם
טהורה היא ולא מעלה בצעלה, אזי עדיין צלם
אלהים זכר ונקבה צרא אותם כמו שנמצא,
ואז ראוי לחול עליה שם שמים ונקמה וזרעה
זרע, שעל ידה יתקיים העולם כי היא אז שלמה
לצעלה, והוא דוגמת העלול הראשון ששלם
לצעל ופועל שלו, וראויה לזרוע זרע להרבות
העולם על ידה, אמנם אם שכב איש אותה אז
הפרידה הקשר שבין הקדוש ברוך הוא לעולמו,
ואינה ראויה לחול שם שמים עליה, מאחר
שהיא הפרידה בין הדברים, דהיינו קישור
העולם הגדול זה בזה, ולכן גם איצריה מתפרקין
ונפרדין זה מזה, וזהו הנראה לי בענין הסוטה.
[תורת העולה חלק ג' פרק ע']
עוד רמזים בענין אשה תמנא לעיל בליקוטי
רמ"א פרק ד'.

פרק שביעי

יבאר בו ענין ילד

העניין המובן מזאת המילה ידוע, והוא הלידה "וילדו לו בנים"^א, ואחר הושאלה זאת המילה להמצא הדברים הטבעיים "בטרם הרים ילדו"^ב, והושאלה גם כן לעניין הצמחת הארץ מה שתצמיח, דמות בלידה, אמר "והולידה והצמיחה"^ג, והושאלה עוד לחידושי הזמן, כאילו הם עניינים יולדו "כי לא תדע מה ילד יום"^ד, והושאלה עוד לחידושי המחשבות, ומה שחייבוהו מן הדעות והסברות, כמו שאמר "וילד שקר"^ה, וממנו נאמר "ובילדי נכרים יספיקו"^ו יספיק להם בדעותם, כמו שתרגם יונתן בן עוזיאל ע"ה בפירוש זה 'ובנימוסי עממיא אזלין'. ועל זה העניין מי

ליקוטי דמ"א

פרק שביעי

ולבן אחר כך נריכין גם כן לזכור מעשה אדם שפרש מן האשה מאה ושלשים שנה. הנה הרחיק עצמו אל קצה השני מן המסגל, כדרך שכתב הרמז"ס בשמונה פרקים (פרק ד') ונספר המדע (הלכות דעות פ"ג ה"ג) שזהו מחכמת הרופאים הגופות והנפשות, שאם נטה האדם אל אחד מן הקצוות, נריכין לקרבו אל קצה השני כדי להרחיקו ממנה שהרגל, עד שיסאר אחר כך צמנוע, וכן היה צענין האדם, לפי שהיה כרוך אחר האשה יותר מדאי, פרש עצמו ממנה יותר מדאי מאה ושלשים, עד שהרגיש צמנוע שאחר כך היה צורך ממונע, ולזה נאמר "ויחי אדם שלשים ומאת שנה וילד בדמותו

כתב היד

פרק שביעי

ואחר הושאלה זאת המילה להמצא הדברים הטבעיים - ר"ל שאין בהם רק טבע לבד לא נפש ולא צומח ולא חיות - או קראו טבעיים לפי שהכח אשר להם הוא ראשון בטבע - ביאור. והושאלה גם כן לעניין הצמחת הארץ מה שתצמיח, דמות בלידה, אמר "והולידה והצמיחה", והושאלה עוד לחידושי הזמן, כאילו הם עניינים יולדו "כי לא תדע מה ילד יום", והושאלה עוד לחידושי המחשבות, ומה שחייבוהו מן הדעות והסברות, כמו שאמר "וילד שקר" - "והולידה והצמיחה" רמז לקין ולפריו הצומח - ולחידושי הזמן שהוא בעל שיוורה הכוחות העליונות שהוא ע"י גלגל היומי - והבל הוא הכח החיוני שהוא בעל הדמיון מחשבות הכוזבות, ושת הוא שכלי והדבריי - ביאור.

א. דברים כא:טו. ב. תהלים צ:ב. ג. ישעיהו נה:י. ד. משלי כז:א. ה. תהלים ז:טו. ו. ישעיהו ב:ו.

שלמד איש עניין אחר והועילהו דעת, כאלו הוליד האיש ההוא, באשר הוא בעל הרעת ההוא. ובוה העניין נקראו תלמידי הנביאים, בני נביאים, כמו שאבאר בשיתוף שם בן. ובזאת ההשאלה נאמר באדם "ויחי אדם שלושים ומאת שנה ויולד בדמותו כצלמו"^ז, וכבר קדם לך (בפרק א') עניין צלם אדם ודמותו מה הוא. וכל מי שקדמו לו מן הבנים לא הגיע עליהם הצורה האנושית באמת, אשר היא צלם אדם ודמותו הנאמר עליה בצלם אלהים ובדמותו. אמנם שת כאשר למדהו והבינהו, ונמצא שלם השלימות האנושי, אמר בו "ויולד בדמותו כצלמו"^ח, וכבר ידעת כי כל מי שלא

כתב היד

ליקוטי דמ"א

כצלמו ויקרא שמו שת"^{יג}, רצה לומר כי האדם הוא האמצעי בין עליונים השכלים הנבדלים, ובין התחתונים שאין להם שכל כלל, ולזה נאמר אחר מאה ושלושים שנה הוליד בדמותו וצורתו שהוא דרך מצונו, "ויקרא את שמו שת" כי זהו יסוד העולם. [מורת העולה חלק ג' פרק ס"ט]

וענין "ותהר ותלד את קין" יד הוא נאמר על מחשבה, כמו שנאמר "והרה עמל וילד שקר"^{טו}, ועל כן היה נקרא בן הראשון קין, להורות על מה שנאמר "קונה שמים וארץ"^{טז} שנאמר בצרכהס, והוא אמונת חדוש העולם על אמתתו, ולזה נאמר "ותאמר קניתי איש את ה' "^{יז}, לא נאמר ותקרא את שמו קין ותאמר קניתי, כי שניהם קראו שמו קין להורות על ענין החדוש, ולזה נאמר "ותאמר קניתי איש את ה' ", רצה לומר כי אף חוה שהיתה מן האדם והיה קצת טבע צדק, מכל מקום אמרה "קניתי איש" - הוא אדם שהיה אישה - "את ה' " - רצה לומר צדק חדוש ולא צדק טבע הנהוג, על כן שניהם הודו בענין החדוש וקראו שם צניהם קין. ולכן לא הוטרף לפרש מי הוא הקורא שמו קין, כי הוא ידוע שלא היה צעולם שיוכל לקרות שמו קין לולי האדם ואשמו והם הקוראים. וכן הוא בענין הצל, ולזה נאמר ותוסף ללדת את הצל, רצה לומר כי מידיעה ראשונה שידעו אדם וחוה ענין החדוש, נמשך גם כן שילדה

ובזה העניין נקראו תלמידי הנביאים בני הנביאים - וכן העניין בפסוק ה' "אמר אלי בני אתה אני היום ילדתיך"^ט, כי כשהשפיע השם יתברך מחכמתו עליו להוציא שכלו מהכח אל הפועל בהשגת אמתת השם יתברך, אז נקרא בנו, ואז נולד ונברא כאשר נשלם בו זה השלימות, אשר הוא השלימות האנושי שבעבורו נאמר בו כי בצלם אלקי' ובדמותו ברא אותו,^י ודומה לו "לעם נולד כי עשה" יא.^{יב}

כמו שאבאר בשיתוף שם בן - י"א שהוא חשב לעשות פרק בפני עצמו בשיתוף שם בן ושכחו ולא עשאו - ביאור.

לא הגיע עליהם הצורה האנושית באמת - דע שכוונת הר"מ יראה שקין והבל הקודמים לשת לא היו לו בנים באמת, ולזה קרה לשניהם מה שקרה, ולא הגיע

ז. בראשית ה:ג. ח. בראשית ה:ג. ט. תהלים ב:ז. י. עיין לעיל פרק א'. יא. תהלים כב:לב. יב. הגהה זו ליתא ב'מקור'. יג. בראשית ה:ג. יד. בראשית ד:א. טו. תהלים ז:טו. טז. בראשית יד:יט. יז. בראשית ד:א.

מורה פרק שביעי נבזכים מא

הגיע לו זאת הצורה אשר ביארנו עניינה, הוא אינו איש, אבל בהמה על צורת איש ותבניתו, אבל יש לו יכולת על מיני החיזק וחדוש הרעות, מה שאין כן לשאר בעלי חיים, כי השכל והמחשבה שהיו מוכנים לו להגעת השלמות אשר לא הגיע, ישתמש בהם במיני התחבולות המביאות לרע, והוליד הנזקים כאילו הוא דבר ידמה לאדם או יחקהו. וכן היו בני אדם הקודמים לשת. ואמרו במדרשיה כל אותן ק"ל שנה שהיה אדם נזוף בהם היה מוליד רוחות, ר"ל שדים, וכאשר רצהו השם, הוליד בדמותו כצלמו, והוא אמרו "ויחי אדם שלושים ומאת שנה ויולד בדמותו כצלמו" יט.

כתב היד

לשניהם הצורה האנושית בסבה היות אדם הראשון נזוף מגן עדן תענוג ההשגה, ושהיה משולל מן ההשגה ההיא השכלית, א"כ מאין היה יכול להועיל לבניו דעות אמתיות, אכן דעות נפסדות בלתי אמתיות. וזה רצו באמרם שכל זמן שהיה נזוף היה מוליד רוחין ושדין כ"א וכו', וזה השם נופל על הפסד כ"ב, והרצון שמה שהיה מלמד לזולתו, הכל היה דבר נפסד ודעות בלתי אמתיות. אמנם כאשר רצהו השם ששב אל כג שלימות מושכליו שהיה בתחילה, להתבודדו זמן רב בציור מושכל, וכבש יצרו מתאוות הגופניות אשר טרדהו ושלחוהו כד מג"ע כ"ה, למד בנו שת והבינוהו ולמדהו דעות אמתיות, ונמצא שלם שלימות האנושי, נאמר בו "ויולד" וכו' - ביאור.

היה מוליד רוחות ר"ל שדים - פי' בנים המשדדים ומזיקים לכל. כו

טבעי ונהג שדס מוליד בדמותו וללמו, והוא ענין המשך הדורות, ולכן נקרא שמו שם, ולכן נמייסד העולם משם ולא מזנים הראשונים, כמו שכתבתי שהשם גורם. [מורה העולה חלק ג' פרק ע"ג]

ליקוטי דמו"א

גם כן הצל. וכבר נתבאר בדברי הרב המורה חלק ראשון (פרק ז') בשמות "לד" שנאמר על הולדות דעת אחד, כמו שנאמר "צילדי נכרים ישפיקו" כ"ז, והוא הרומז נכאן אמונת הפסד העולם ולכן הכל הצל, וכמו שהאריך צוה קהלת ואמר "הצל הצלים אמר קהלת" כ"ח, "דור הולך ודור צא" כ"ט, וכל ספר קהלת נצנה על ענין הצל זה. [מורה העולה חלק ג' פרק ע"ג]

והנה אחר שנתבאר זה, נוכל להצין מה שנאמר אחר כך "ויחי אדם שלושים ומאת שנה ויולד בדמותו כצלמו ויקרא את שמו שת" ל, בא להורות כי בנים הראשונים לא היו בדמותו וצלמו, כי צריאת צנים הראשונים הראה על ענין חדוש והפסד, שהוא לא היה נצרא כדרך שאר בני אדם המולידין דומה צדומה כדרך טבע. אמנם בענין בן זה קרא שמו שת, המורה על עולם בבנינו והמשך טבעו זה אחר זה כל זמן ימי עולם, ולזה אמר שהולידו בדמותו וצלמו, כי לא רמו עוד על ענין החדוש וההפסד רק על דבר

יח. בר"ר סוף פרשה כ' ופרשה כ"ד, וראה עירובין יח, ב. יט. שם. כ. תיבה זו ליתא ב'מקור'. כא. ב'מקור' גרס 'שדים'. כב. עיין הגהה בסמוך ד"ה היה מוליד. כג. ב'מקור' גרס 'על'. כד. ב'מקור' גרס 'טורדהו' ושלחוהו'. כה. עיין בהגהות לעיל בפתיחה ובהגהות לפרק ב' רמזי גן עדן. כו. הגהה זו ליתא ב'מקור'. כז. ישעיהו ב:ז. כח. קהלת א:ב. כט. קהלת א:ד. צ. בראשית ה:ג.